

Důsledky Zoděrnosti

I.

Úvod

D NÁSLEDUJÍCÍM VÝKLADU SE BUDU ZABÝVAT institucionální analýzou modernity a jejími kulturními a poznávacími podtexty. Ve svém výkladu se přitom zásadně odlišuji od převládajících diskusí, ve kterých jsou tyto důrazy převráceny. Co je modernita? V prvním přiblížení řekneme jednoduše následující: „modernita“ se týká způsobů nebo organizace sociálního života, které se vynořují v Evropě asi od 17. století a které se ve svém vlivu následně staly více či méně celosvětovými. To spojuje modernitu s určitým časovým obdobím a určitým místem vzniku, ale pro tuto chvíli ponechává její hlavní charakteristiky bezpečně „utajeny“.

Dnes, na sklonku 20. století, se hojně diskutuje o tom, že stojíme na prahu nové éry, na niž musí společenské vědy reagovat a která nás přivádí za hranice modernity samé. Bylo navrženo oslnivé množství termínů týkajících se tohoto přechodu, z nichž se pouze nemnoho pozitivně dotýká vzniku nového společenského systému (jako je „informační společnost“ nebo „konzumní společnost“), zatímco většina z nich spíše pouze naznačuje, že přecházející stav se blíží ke svému konci („postmodernita“, „postmodernismus“, „postindustriální společnost“, „postkapitalismus“ apod.). Některé diskuse o těchto záležitostech se soustřeďují na institucionální transformace, zvláště pak ty, které přicházejí s názorem, že se pohybujeme od systému založeného na výrobě materiálních statků k systému úzce souvisejícímu s informacemi. Obecněji se však tyto kontroverze soustřeďují převážně na otázky filozofie a epistemologie. Toto pojetí je charakteristické například pro autora, jenž je především odpovědný za popula-

řizací pojmu postmodernita, pro Jeana-Françoise Lyotarda.¹ V jeho pojetí postmodernita znamená odklon od pokusů zdůvodňovat epistemologii a odklon od víry v člověkem řízený pokrok. Postmoderní situace se vyznačuje mizením „velkého vyprávění“ — překlenujícího „souvislého příběhu“ —, který nás v dějinách umísťuje jako bytosti mající určitou minulost a předvídatelnou budoucnost. Postmoderní perspektiva vidí pluralitu různorodých tvrzení, mezi nimiž věda nemá privilegované postavení.

Obvyklá reakce na tento druh myšlení, vyjádřený Lyotardem, spočívá ve snaze ukázat, že celistvá epistemologie je možná a že může být dosaženo zevšeobecnitelného vědění o společenském životě a strukturách společenského rozvoje.² Já však chci jít jinou cestou. Objasním, že dezorientace, která se projevuje v dojmu o nemožnosti dosáhnout systematického vědění o sociálním uspořádání, vyplývá z pocitu, jež sdílí mnozí z nás a podle něhož jsme vtaženi do spletitých událostí, kterým plně nerozumíme a které z velké části nejspíše nemůžeme ovlivňovat. K analýze toho, jak k tomu došlo, nestačí pouze vynalézt nové pojmy jako postmodernita a podobně. Místo toho se musíme znovu podívat na povahu modernity samé, neboť ta je z určitých, dosti specifických důvodů, ve společenských vědách až dosud nedostatečně pochopena. Přesněji řečeno, spíše než o vstup do období postmodernity se jedná o to, že se dostáváme do situace, v níž jsou důsledky modernity radikalizovány a zevšeobecnovány mnohem více, než tomu bylo dříve. Tvrdím, že za hranicemi modernity můžeme postřehnout obrysy nového a jiného řádu, který je „postmoderní“, ale zcela odlišný od toho, co je právě teď mnohými nazýváno „postmodernitou“.

Názory, které zde budu rozvíjet, mají svůj původ v tom, co jsem v jiné práci nazval „diskontinuitní“ interpretací moderního

¹ Jean-François Lyotard, *The Post-Modern Condition* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1985). Francouzsky *La condition postmoderne* (Paris: Editions de Minuit, 1979). Český „Postmoderní situace“, v J.-F. Lyotard, *O postmodernismu* (Praha: Filosofie, 1993).

² Jürgen Habermas, *The Philosophical Discourse of Modernity* (Cambridge, Eng.: Polity, 1987). Německy *Der philosophische Diskurs der Moderne. Zwölf Vorlesungen*. (Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1985).

společenského vývoje.³ Tím míním skutečnost, že moderní společenské instituce jsou v některých ohledech jedinečné — svou formou odlišné od všech typů institucí tradičního řádu. Vystižení povahy této diskontinuity je podle mého stanoviska nezbytným předpokladem analýzy toho, co modernita skutečně je, stejně jako diagnózy jejích důsledků pro naši současnou situaci.

Můj přístup také vyžaduje krátkou kritickou diskusi o některých dominantních stanoviscích v sociologii, neboť tato disciplína je nejužší zapojena do studia moderního společenského života. Pokud jde o kulturní a poznávací orientace, diskuse o modernitě a postmodernitě většinou neodhalily nedostatky v etablovaných sociologických koncepcích. Interpretace, která se chce v převážné míře zabývat institucionální analýzou, jak je tomu v mém případě, však tak musí učinit.

Využívaje tyto poznámky jako odrazový můstek, pokusím se v celkovém záměru své studie poskytnout novou charakteristiku jak povahy modernity, tak postmoderního řádu, který by mohl vzniknout po současné epoše.

Nespojitosti modernity

Myšlenka, že historie lidstva je poznamenána jistými „diskontinuitami“ a nemá hladce se rozvíjející formu, je samozřejmě známá a byla zdůrazněna ve většině verzí marxismu. Moje užití tohoto pojmu však nemá žádné zvláštní spojení s historickým materialismem a nesměřuje k charakteristice historie lidstva jako celku. V různých obdobích historického vývoje nepochoybně existují diskontinuity, například v období přechodu mezi kmenovými společnostmi a vznikem agrárních států. Tímto se ale já nezabývám. Namísto toho chci zdůraznit zvláštní diskontinuitu či soubor diskontinuit vázaných na moderní dobu.

Způsob života vytvořený modernitou nás zcela bezprecedentním způsobem odvedly od *všech* tradičních typů sociálního řádu.

³ Anthony Giddens, *The Nation-State and Violence* (Cambridge, Eng.: Polity, 1985).

Změny týkající se modernity jsou jak svou extenzitou, tak intenzitou hlubší než většina změn charakteristických pro předcházející období. V extenzivní rovině přispěly k ustavení forem sociálního spojení, které obepínají celou Zemi; v intenzivní rovině změnily některé nejtěžší a nejosobnější rysy našeho každodenního života. Mezi tradičním a moderním samozřejmě existují spojitosti a tyto dvě formy od sebe nejsou zcela odděleny. Je dobře známo, jak může být zavádějí, když proti sobě tradiční a moderní společnost postavíme příliš hrubým způsobem. Změny, k nimž došlo za poslední tři až čtyři století — tedy během krátkého historického času —, byly ale tak dramatické a rozsáhlé ve svém dopadu, že naše vědění o předcházejících obdobích přechodu nám při pokusech porozumět těmto změnám pomáhá jen velmi málo.

Dlouhodobý vliv sociálního evolucionismu (vývojového chápání společnosti) je jedním z důvodů, proč nespojitý charakter modernity často nebyl plně docenován. Dokonce i takové teorie, které zdůrazňují význam nespojitých přechodů, jako je Marxova teorie, chápou historii lidstva tak, jako by měla nějaký celkový směr ovládaný všeobecnými dynamickými principy. Evoluční teorie vskuktu představují „velká vyprávění“, byť nejsou nutně inspirována teleologicky. Podle evolucionismu může být „historie“ vyjadřována v termínech „souvislého příběhu“, který shluku lidských příhod vtiskuje charakter uspořádaného obrazu. Historie „začíná“ malými izolovanými kulturami lovců a sběračů, pokračuje rozvojem pěstivelských a pasteveckých společenství, posléze postupuje k formování zemědělských států, až kulminuje vznikem moderních společenství na Západě.

Odstranění evolučního vyprávění nebo dekonstrukce souvislého příběhu nejen napomáhá k ujasnění úkolu analyzovat modernitu, ale mění také zaměření části diskuse o takzvané postmoderně. Historie nemá „totální“ formu, kterou jí přisuzují evolucionistické koncepce — evolucionismus v různých podobách je ovšem v sociálním myšlení mnohem vlivnější než teleologické filozofie dějin, které jsou pro Lyotarda a ostatní hlavním cílem jejich útoku. Dekonstrukce vývojového pohledu na společnost znamená akceptovat, že historie nemůže být chápána jako nějaká jednota nebo jako odraz určitých jednotlicích princí-

pů organizace a přeměny. To ale neznamená, že vše je chaos nebo že může být napsán nekonečný počet zcela odlišných „historií“. Existují například určité události historického přechodu, jejichž charakter může být rozpoznán a určen a které mohou být zobecněny.⁴

Jak vymezíme diskontinuity, které odlišují moderní sociální instituce od tradičních sociálních řádů? Pomocí několika rysů. Jedním je samotný *rytmus změny*, který éra modernity uvádí do pohybu. Tradiční civilizace mohly být značně dynamičtější než mnohé jiné předmoderní systémy, ale v podmínkách modernity je rychlost změny zcela neobyčejná. I když je to snad nejvíce zřejmé v oblasti technologie, prostupuje tento rys také všemi ostatními oblastmi. Druhá diskontinuita se týká *rozsahu změn*. Jak jsou různé oblasti světa vtažovány do vzájemných souvislostí, sražení se vlny sociální přeměny vskuktu na celém zemském povrchu. Třetí rys se týká *svěbytné povahy moderních institucí*. Některé moderní sociální formy nelze nalézt v předcházejících historických obdobích — například politický systém národního státu, celková závislost výroby na neživých zdrojích energie nebo postupující kofmodifikace výrobků a námezdní práce. Ostatní mají s dříve existujícími sociálními řády jen druhovou vazbu. Jako příklad lze uvést město. Moderní městská osídlení do sebe často pojímají tradiční města a může se zdát, že z nich vzešla. Ve skutečnosti je moderní urbanistický systém uspořádán podle principů, které se zcela liší od těch, jež v dřívějším období oddělovaly předmoderní města od venkova.⁵

Bezpečí a nedostatek bezpečí, důvěra a riziko

Při zkoumání charakteru modernity bych chtěl podstatnou část diskuse soustředit zejména na témata *bezpečí versus nedosta-*

⁴ Anthony Giddens, *The Constitution of Society* (Cambridge, Eng.: Polity, 1984), kap. 5.

⁵ Anthony Giddens, *A Contemporary Critique of Historical Materialism* (London: Macmillan, 1981).

tek bezpečí a důvěra versus riziko. Jak může pozorovat každý, kdo žije na sklonku 20. století, je modernita dvojnásobným jevem. Vývoj moderních institucí a jejich celosvětové rozšíření vytvořily pro lidi mnohem větší možnosti, jak se těšit ze zajištěné a zdárné existence, než tomu bylo v jakémkoli jiném typu předmoderního systému. Modernita má ale také svou stinnou stránku, která se v našem století stala velmi zřejmá.

Celkové možnosti, které nám modernita nabízí, byly zdůrazněny zejména klasickými zakladateli sociologie. Marx a Durkheim viděli moderní dobu jako problematickou. Ale oba věřili, že prospěšné možnosti, odkryté moderním obdobím, převažují nad negativní charakteristikou moderní doby. Marx chápal třídní boj jako zdroj základních rozporů kapitalistického řádu, ale zároveň předvídal vznik humánnějšího sociálního systému. Durkheim věřil, že pokračující expanze průmyslového rozvoje založí harmonický a plnohodnotný sociální život integrovaný kombinací dělby práce a morálně založeného individualismu. Max Weber byl z těchto tří zakladatelů nejpessimističtější. Viděl moderní svět jako paradoxní svět, v němž je materiálního pokroku dosahováno pouze za cenu růstu byrokracie, jež ničí individuální tvořivost a autonomii. Ale dokonce ani on zcela nepředvídal, jak rozsáhlá může být stinná stránka modernity.

Uvedme příklad. Všichni tito autoři chápali, že moderní průmyslová práce má degradující důsledky, jež spouští lidi podřizující otupující monotónní práci. Ale nepředvídali, že další rozvoj „výrobních sil“ bude mít značně destruktivní vliv na fyzické prostředí. Ekologické obavy do tradice sociologického myšlení příliš nepronikly. Není proto překvapující, že sociologové dnes mají obtíže při jejich systematickém hodnocení.

Jako druhý příklad lze uvést organizované použití politické moci, zvláště v té podobě, v níž se projevilo v případě totalitarismu. Zakladatelé sociologie považovali svévolné užití politické moci za jev minulosti (přestože se někdy objevuje i v současnosti, jak to ukázala Marxova analýza vlády Ludvíka Bonaparta). „Despotismus“ byl považován za hlavní charakteristiku předmoderních států. S nástupem fašismu, holocaustu, stalinismu a dalších událostí 20. století chápeme, že možnosti totality jsou obsaženy v samotných institucionálních parametrech modernity, spíše

než jimi vyloučeny. Totalitarismus je odlišný od tradičního despotismu, ale ve svých důsledcích je o to hroziivější. Totalitní řád spojuje politickou a ideologickou moc a vojenskou sílu v koncentrovanější formě, než jak to bylo možné před vznikem moderních národních států.⁶

Rozvoj vojenské síly, jako obecný jev, poskytuje další příklady. Durkheim i Weber zažili hroznou událostí 1. světové války, byť Durkheim zemřel dříve, než válka skončila. Tento konflikt otrávil jeho dřívějším očekáváním, že mírumilovný, integrovaný průmyslový řád bude přirozeně povzbuzován rozvojem průmyslu; ukázalo se ale nemožné tento konflikt začlenit do intelektuálního rámce, který Durkheim rozvinul jako základ své sociologie. Weber věnoval více pozornosti úloze vojenské síly v dějinách než Marx a Durkheim. Nepřemýšlel však o vojenství v moderní době a přesunul těžiště své analýzy k racionalizaci a byrokratickému Žádný z klasických zakladatelů sociologie nevěnoval systematickou pozornost jevu „zprůmyslnění války“.⁷

Sociální myslitelé píšící na přelomu 19. a 20. století nemohli předvídat vynález nukleárních zbraní.⁸ Proplétání průmyslové inovace a organizace s vojenskou silou však začíná již s počátky samotné moderní industrializace. Skutečnost, že nebylo většinou sociologií analyzováno, je známkou převahy stanoviska, že nově vznikající řád modernity bude v zásadě mírumilovný, na rozdíl od militarismu, který charakterizoval dřívější dobu. Nejen hrozba nukleární konfrontace, ale i stálá možnost vojenského konfliktu tvoří základní rys „stinné stránky“ modernity v našem století. Dvacáté století je stoletím válek s množstvím vojenských srážek,

⁶ Giddens, *Nation-State and Violence*.

⁷ William McNeill, *The Pursuit of Power* (Oxford: Blackwell, 1983).

⁸ H. G. Wells, ovlivněný fyzikem Frederickem Soddyem, spolupracovníkem Ernesta Rutherforda, napsal takovou předpověď v roce 1914 ještě před vypuknutím Velké války. Wellsova kniha *Uvolněný svět* vypráví o válce, která vypukla v roce 1958 v Evropě, odkud se rozšířila do celého světa. V této válce byla použita hrozná zbraň, vytvořená z radioaktivní substance nazývané carolinum. Stovky těchto bomb, které Wells nazýval atomové bomby, byly svrženy na světové metropole a způsobily hroznou zkázu. Poté následovalo období masového strádání a politického chaosu, po němž byla ustavena nová celosvětová republika, v níž byla válka navždy zakázána.

jež měly za následek značně vyšší ztráty na životech než války v kterémkoli ze dvou předcházejících století. V tomto století bylo ve válkách doposud zabito více než 100 milionů lidí — tedy mnohem větší část světové populace než v 19. století, i když během v úvahu její celkový růst.⁹ Došlo-li by k omezenému nukleárnímu konfliktu, byly by ztráty na životech zdrcující a totální konflikt supervelmocí by mohl lidstvo naprosto vyhubit.

Svět, ve kterém dnes žijeme, je složitý a nebezpečný. Taková situace od nás vyžaduje mnohem více než pouhé otupení nebo oslabení předpokladu, že vznik modernity povede k vytvoření šťastnějšího a bezpečnějšího sociálního řádu. Ztráta důvěry v budoucnost je samozřejmě jedním z faktorů, který zapříčiňuje rozpad „vypravění“ historie. Ale zde je v sázce mnohem více než jen závěr, že „historie nikam nevede“. Musíme rozvíjet institucionální analýzu dvojznačného charakteru modernity. V rámci toho musíme napravit i některá omezení klasických sociologických stanovisek, ta omezení, která ovlivňují sociologické myšlení až do současnosti.

Sociologie a modernita

Sociologie je velice široký a mnohostranný vědní obor a jakékoli jednoduché zobecnění o ni jako celku je problematické. Lze však upozornit na tři široce sdílené koncepty, které částečně čerpají z pokračujícího vlivu klasické sociální teorie na sociologii a brání provedení uspokojivé analýzy moderních institucí. První se týká institucionální diagnózy modernity, druhá má co do činění se sociologickou analýzou „společnosti“ a třetí souvisí s vazbami mezi sociologickým věděním a charakteristikami modernity, ke kterým se toto vědní vztahuje.

1. Většina významných teoretických tradic v sociologii, včetně těch, které pocházejí ze spisů Marxe, Durkheima a Webera, usilovala při interpretaci povahy modernity o nalezení celkové pře-

važující dynamiky transformace. Pro autory ovlivněné Marxem je hlavní transformativní silou utvářející svět kapitalismus. S úpadkem feudalismu je zemědělská produkce, založená na lokálním panství, nahrazena produkcí pro národní a mezinárodní trhy, v jejichž podmínkách se stávají zbožím nejen neomezeně různorodé materiální statky, ale také lidská pracovní síla. Vznikající sociální řád modernity je *kapitalistický* jak svým ekonomickým systémem, tak ostatními institucemi. Neklidný a polyhblivý charakter modernity je vysvětlován jako výsledek cyklu investice — zisk — investice, který ve spojení s celkovou tendencí klesající míry zisku způsobuje stálý tlak na expanzi systému.

Tento názor byl kritizován Durkheimem i Weberem, kteří pomohli iniciovat protichůdné interpretace, jež silně ovlivnily následnou sociologickou analýzu. Durkheim, v duchu tradičního pohledu Saint-Simonova, viděl povahu moderních institucí zejména v důsledcích *industrialismu*. Pro Durkheima není centrálním prvkem vznikajícího průmyslového řádu kapitalistická soutěž, a některé z charakteristik, na něž Marx kladl velký důraz, považoval za okrajové a přechodné. Rychle se měnící charakter moderního společenského života nepramení hlavně z kapitalismu, ale z podnětujícího impulsu složitě dělbý práce, poučující výrobu k lidským potřebám prostřednictvím průmyslového vykořisťování přírody. Nežijeme v kapitalistickém, ale v průmyslovém řádu.

Weber spíše než o existenci průmyslového řádu mluvil o „kapitalismu“, ale v některých klíčových ohledech byl jeho názor bližší Durkheimovi než Marxovi. „Racionální kapitalismus“, jak jej charakterizuje Weber, zahrnuje ekonomický mechanismus specifikovaný Marxem, včetně přeměny námezdní práce ve zboží. Nicméně „kapitalismus“ v jeho použití znamená něco zcela jiného než pojem, který používá Marx ve svých spisech. Jeho klíčovým aspektem je „racionalizace“, jak je vyjádřena v technice a organizaci lidských činností, zejména v podobě byrokracie.

Žijeme nyní v kapitalistickém řádu? Je industrialismus dominantní silou vytvářející instituce modernity? Neměli bychom se jako na hlavní charakteristiku raději podívat na racionalizovanou kontrolu informací? Pokusím se objasnit, že tyto otázky nelze zodpovídat v této formě — tím chci říci, že bychom je neměli po-

⁹ Vše statistická data obsažená v Ruth Leger Sward, *World Military and Social Expenditures* (Washington, D.C.: World Priorities, 1983).

važovat za vzájemně se vylučující charakteristiky. Modernita, jak předpokládám, je na úrovni institucí *mnohorozměrná* a každý z prvků specifikovaných v těchto různých tradicích hraje určitou roli.

2. Ve většině sociologických koncepcí zaujímá ústřední postavení pojem „společnost“. „Společnost“ je samozřejmě nejednoznačný pojem, který se týká jak „sociálního sdružování“ v jeho rovině podobě, tak určitého systému sociálních vztahů. Soustřeďují se zde pouze na druhé užití pojmu, které ve své základní podobě zcela jistě figuruje ve všech hlavních sociologických perspektivách. Marxističtí autoři sice někdy dávají přednost termínu „sociální formace“ před termínem „společnost“, i jejich pojetí společnosti však má podobu „ohraňovaného systému“.

V nemarxistických koncepcích, zvláště v těch, jež jsou ovlivněny Durkheimem, je pojem společnost svázán se samotnou definicí sociologie jako takové. Obvyklá definice sociologie, již začíná každá učebnice — „sociologie je věda o lidských společnostech“ nebo „sociologie zkoumá moderní společnosti“ — toto stanovisko potvrzuje zcela jasně. Jen málokdo ze současných autorů, pokud vůbec někdo, následuje Durkheima v představě společnosti jako téměř mystické záležitosti, jako určitého druhu nad-existence, již jednotliví členové projevují hlubokou úctu. Ale prvotnost „společnosti“ jako ústředního pojmu sociologie je široce přijata.

Proč máme mít výhrady k pojmu společnost, tak jak se běžně používá v sociologickém myšlení? Jsou pro to dva důvody. I když ti autoři, kteří pohlížejí na sociologii jako na zkoumání „společnosti“, to výslovně neuvádějí, mají na mysli společnost spojené s modernitou. Při tvorbě koncepcí společnosti uvažují o zcela jasné ohraňovaných systémech, jež mají vlastní vnitřní jednotu. Dnes, v tomto pojetí, se „společnost“ týká *národních států*. Sociolog hovoří o konkrétní společnosti může sice používat termíny „národ“ nebo „země“, avšak jen výjimečně je teoretické analýze podroben charakter národního státu. Při vysvětlování povahy moderních společností musíme brát v úvahu specifické charakteristiky národního státu jako typu sociální pospolitosti, která se zásadně liší od předmoderních států.

Druhý důvod se týká určitých teoretických interpretací, které byly úzce spojeny s pojmem společnosti. Jednu z nevlivnějších

interpretací vytvořil Talcott Parsons.¹⁰ Podle Parsonse je nejdůležitějším cílem sociologie znovu vyřešit „problém rádu“. Problém rádu je klíčový pro interpretaci provázanosti sociálních systémů, protože je definován jako otázka integrace — co drží systém pohromadě s ohledem na dělení zájmů, které „staví všechny proti všem“.

Nemyslím si, že je užitečné uvažovat o sociálních systémech tímto způsobem.¹¹ Otázku rádu bychom měli přeformulovat takto: jak je možné, že sociální systémy „spojují“ čas a prostor. Problém rádu je zde chápán jako problém *časoprostorového rozpojení* — podmínek, za kterých jsou čas a prostor organizovány tak, aby spojovaly přítomnost a nepřítomnost. Tento problém se konceptně liší od pojetí „provázanosti“ sociálních systémů. V některých ohledech se moderní společnosti (národní státy) bezpochyby vyznačují jasně definovanou provázaností. Ale všechny takové společnosti jsou zároveň propleteny vazbami a spojeními, které křížují sociálně-politický systém státu a kulturní řád „národa“. Žádné předmoderní společnosti nebyly ve skutečnosti tak jasně provázané jako moderní národní státy. Agrární civilizace měly „hranice“ ve významu, jaký dnes tomuto pojmu přisuzují geografové, avšak menší zemědělské pospolitosti a lovecké i sběračské společnosti se obvykle prolínaly s okolními skupinami a nebyly územními celky v tom smyslu, v jakém jimi jsou dnešní společnosti založené na státu.

V podmínkách modernity je úroveň časoprostorového rozpojení mnohem větší než i v těch nejvyspělejších agrárních civilizacích. Jde ale o víc než o prosté rozšíření schopnosti sociálních systémů spojovat čas a prostor. K tomu, abychom mohli vymezit některé význačné rysy modernity jako celku, musíme hlouběji prozkoumat, jak jsou moderní instituce „situovány“ v čase a prostoru.

3. V různých, i dosti odlišných, formách myšlení byla sociologie chápána jako obor produkující vědění o moderním sociálním životě, které může být použito k předvídaní a řízení. Toto téma

¹⁰ Talcott Parsons, *The Social System* (Glencoe, Ill.: Free Press, 1951).

¹¹ Důvody pro to jsem rozvinul v *Constitution of Society*.

ma dvě hlavní podoby. V první se předpokládá, že sociologie poskytuje informace o sociálním životě, které umožňují určitou kontrolu sociálních institucí podobným způsobem, jak je tomu ve fyzikálních vědách ve vztahu k přírodě. Předpokládá se, že sociologické vědění je v účelovém vztahu k sociálnímu světu, jehož se týká; takové vědění může být využito technickým způsobem k zásahům do společenského života. Ostatní autoři, včetně Marxe (nebo alespoň Marxe podle některých interpretací), zaujímají jiné stanovisko. Pro ně je klíčová myšlenka „využívat historii k vytváření historie“: poznatky společenské vědy nemohou být pouze aplikovány na nehybnou předmětnou oblast, ale musí být filtrovány sebedeporozuměním sociálních aktérů.

Tento pohled je nepopíratelně vytríbenější než ostatní, ale je stále ještě neadekvátní, protože jeho koncepce reflexivity je příliš jednoduchá. Vztah mezi sociologií a její předmětnou oblastí — jedním lidských bytostí v podmínkách modernity — musí být chápán jinak, a to prázmatem „dvoji hermeneutiky“.¹² Vývoj sociologického vědění parazituje na pojmech laických aktérů; pojmy zakotvené v metajazyčných sociálních věd na druhé straně běžně a opakovaně vstupují do světa jednání, které měly původně popsat a vysvětlit. To ale není přímá cesta k průhlednému sociálnímu světu. *Sociologické vědění se začleňuje do a vyčleňuje ze světa sociálního života a rekonstruuje při tom jak sebe, tak tento svět jako neúplnou část tohoto procesu.*

Toto je model reflexivity, ale ne takový, ve kterém vedle sebe existuje hromadění sociologického vědění na jedné straně a na straně druhé stále rozsáhlejší řízení sociálního rozvoje. Sociologie (a ostatní společenské vědy, které se zabývají současnými lidskými bytostmi) nerozvíjí kumulativní vědění shodným způsobem jako přírodní vědy. Naopak, „zavádění“ sociologických pojmů nebo sociologických tvrzení do sociálního světa není procesem, který může být snadno usměrnován buď těmi, kteří je navrhuji, nebo dokonce mocenskými skupinami či vládními úřady. Praktický dopad společenské vědy a sociologických teorií je nicméně ob-

¹² Anthony Giddens, *New Rules of Sociological Method* (London: Hutchinson, 1974); *Constitution of Society*.

rovský a sociologické koncepce a poznatky jsou konstitutivním způsobem součástí toho, co je modernita. Význam tohoto bodu rozvinu konkrétněji níže.

Máme-li odpovídajícím způsobem pochopit povahu modernity, musíme se, jak zdůrazňuji, vymanit z existujících sociologických perspektiv v každém ze zmíněných ohledů. Musíme vysvětlit zcela neobvyklou dynamiku a globalizující rozsah moderních institucí a vysvětlit podstatu jejich nespojitosti s tradičními kulturami. K charakterizaci těchto institucí se dostanu později, zejména položením otázek: Co je zdrojem dynamické povahy modernity? Při formulování odpovědi lze rozlišit několik skupin prvků, jež se všechny týkají jak dynamického, tak „celosvětového“ charakteru moderních institucí.

Dynamika modernity se odvozuje z *oddělení času a prostoru* a jejich opětovného spojování ve formách, které umožňují přesné časoprostorové „zónování“ sociálního života; z *vyvázaní* sociálních systémů (což je jev, který je úzce spojen s faktory působícími při oddělování času a prostoru); a z *reflexivního uspořádání a přeuspořádání* sociálních vztahů s ohledem na stále vstupující vědní ovlivňující jednání jednotlivců a skupin. Budu je analyzovat detailně (což bude zahrnovat úvodní pohled na podstatu důvěry) a začnu otázkou uspořádání času a prostoru.

Modernita, čas a prostor

Abychom porozuměli bytostným vazbám mezi modernitou a transformační čas a prostor, musíme začít načrtnutím některých rozdílů oproti časoprostorovým vztahům v předmoderním světě.

Všechny předmoderní kultury měly způsob počítání času. Kalendář byl například stejně významným rysem agrárních států jako objev písma. Ale počítání času, které bylo základem každodenního života, spojovalo — jistě pro většinu populace — čas s místem a bylo obvykle nepřesné a proměnlivé. Nikdo nemohl určit denní dobu bez odkazu k dalším sociálně-prostorovým ukazatelům: „kdy“ bylo téměř vždy spojeno s „kde“ nebo ztotožněno

s pravidelnými přírodními úkazy. Vynález mechanických hodin a jejich všeobecné rozšíření (jev, který začíná již od konce 18. století) měly klíčový význam pro oddělení času od prostoru. Hodiny vyjadřovaly jednotný rozměr „prázdného času“, kvantifikovaný způsobem, který umožnil přesné označení „zón“ dne (například „pracovního dne“).¹³

Čas byl nadále spojován s prostorem (a místem), a to až do doby, kdy se jednotnost měření času mechanickými hodinami dostala do souladu s jednotností v sociální organizaci času. Tento posun se kryl s rozšířením modernity a byl završen až v tomto století. Jedním z jeho hlavních aspektů je celosvětová standardizace kalendářů. Každý se dnes řídí stejným kalendářním systémem, například příchod „roku 2000“ se očekává jako celosvětová událost. Různé „Nové roky“ nadále existují vedle sebe, ale jsou podřazeny způsobu datování, který se stal univerzálním pro všechny země a účely. Druhým aspektem je standardizace času mezi oblastmi. Ještě na sklonku 19. století měla různá území v jednom státě obvykle různé „časy“ a mezi jednotlivými státy byla situace ještě chaotičtější.¹⁴

Podmínkou pro „vyprázdnění prostoru“ je z velké části „vyprázdnění času“, a je proto prioritní příčinou. Koordinace času je proto, jak vysvětlím později, základem kontroly prostoru. Vývoj „prázdného prostoru“ může být pochopen jako oddělení *prostoru* od *místa*. Je důležité zdůraznit rozdíl mezi těmito dvěma pojmy, protože jsou často používány více méně jako synonyma. „Místo“ lze nejlépe vyjádřit pomocí představy místního dějství, které odkazuje k fyzickému rámci sociální činnosti v její geografické situovanosti.¹⁵ V předmoderních společnostech se místo a prostor z velké části shodují, neboť prostorové dimenze sociálního života jsou pro většinu obyvatelstva a ve většině ohledů určovány „přítomností“ — místními aktivitami. Vzestup mo-

¹³ Eviatar Zerubavel, *Hidden Rhythms: Schedules and Calendars in Social Life* (Chicago: University of Chicago Press, 1981).

¹⁴ Stephen Kern, *The Culture of Time and Space 1880-1918* (London: Weidenfeld, 1983).

¹⁵ Giddens, *The Constitution of Society*.

dernity stále více a více odtrhuje prostor od místa, a to tím, že podporuje vztahy mezi „nepřítomnými“ druhými, kteří jsou místně vzdáleni od situací bezprostřední interakce. V podmínkách modernity se místo stává v rostoucí míře *fantasmagoričtým*: to znamená, že místa dění jsou zcela prostoupena a formována sociálními vlivy, které jsou od nich značně vzdáleny. To, co strukturuje místo dění, není to, co je přítomno na scéně; „viditelná forma“ místa dění ukryvá vzdálené vztahy, které určují jeho povahu.

Vymknutí prostoru z místa není, jako tomu bylo v případě času, úzce spojeno se vznikem jednotného způsobu měření. Prostředky spolehlivého dělení prostoru byly vždy snadněji dostupné než prostředky vytváření jednotlivých měřítek času. Rozvoj „prázdného prostoru“ je spojen především se dvěma skupinami faktorů: jednak s faktory, které umožňují znázornění prostoru bez vztahu k privilegovanému místu, které tvoří určité východisko; a dále těmi, které umožňují zaměnitelnost různých prostorových jednotek. Nezbytnou základem pro uplatnění vlivu obou skupin faktorů bylo „objevení“ „vzdálených“ oblastí světa západními cestovateli a badateli. Rozvinuté mapování světa, které vedlo k vytvoření univerzálních map, v nichž perspektiva hrála při znázornění zeměpisné polohy a formy malou roli, učinilo prostor „nezávislým“ na určitém místě nebo oblasti.

Oddělení času od prostoru by se nemělo nahlížet jako jednostranný rozvoj, v němž nejsou žádné zvraty nebo který je všeob-
sahující. Jako všechny vývojové trendy má naopak dialektické rysy, vyvolávající protikladné charakteristiky. Oddělení času od prostoru mimo to poskytuje základ pro jejich přeskupení ve vztahu k sociální činnosti. To lze jednoduše demonstrovat na příkladu jízdního řádu. Jízdní řád může na první pohled vypadat jako pouhá časová stupnice. Je to však prostředek časoprostorového uspořádání, označující čas a místo příjezdu vlaků. V této formě umožňuje komplexní koordinaci vlaků, cestujících a nákladů na přič velkých úseky časoprostoru.

Proč je oddělení času a prostoru pro extrémní dynamiku modernity tak důležité?

Za prvé je to prvotní podmínka procesu vyvázání, který budu analyzovat dále. Oddělení času a prostoru a jejich zformování do

standardních „prázdných“ dimenzi rozbíjí spojení mezi sociální činností a její „vázaností“ na zvláštnosti kontextů přítomnosti. Vyvázané instituce významně rozšiřují rozsah časoprostorového rozpojení, ale dosažení tohoto účinku závisí na koordinaci času a prostoru. Tento jev otevírá mnohostranné možnosti změny tím, že osvobozuje od omezení místními zvyky a praktikami.

Za druhé poskytuje usměrňující mechanismus pro příznačný rys moderního sociálního života — racionalizovanou organizaci. Organizace (včetně moderních států) mohou někdy být spíše statické, nehybné, což je vlastnost, kterou Weber spojoval s byrokracií. Obvykle jsou však dynamické, což je výrazně odlišuje od předmoderního uspořádání. Moderní organizace jsou schopny spojit lokální a globální způsobem, který by byl v tradičnějších společnostech nemyslitelný, a touto schopností ovlivňují životy mnoha milionů lidí.

Za třetí, radikální historicita spojená s modernitou závisí na způsobech „proniknutí“ do času a prostoru, které byly předchozím civilizacím nedostupné. „Historie“, jako systematické osvobozování minulosti, které by mělo pomoci tvarovat budoucnost, došla první podstatný stimul se vznikem raných agrárních států. Rozvoj moderních institucí však dal tomuto procesu podstatně nový podnět. Standardizovaný kalendář, který je nyní obecně uznávaný, umožňuje osvojení jednotné minulosti, jakkoli tato „historie“ může být předmětem protichůdných interpretací. Navíc, s ohledem na celkové zmapování světa, které se dnes bere jako samozřejmost, se jednotná minulost stává celosvětovou; čas a prostor jsou znovu spojovány, aby vytvořily skutečně světový historický rámec jednání a zkušenosti.

Vyvázání

Nyní mi dovolu, abych pokračoval a zabýval se problémem vyvázání sociálních systémů. Vyvázáním myslím „vytržení“ sociálních vztahů z místních kontextů interakce a jejich restrukturalizaci v neomezených časoprostorových rozpětích.

Sociologové často diskutují o přechodu od tradičního k modernímu světu pomocí pojmů „diferenciace“ nebo „funkční specializace“. Pohyb od malých systémů k agrárním civilizacím a potom k moderním společnostem může být podle tohoto pohledu chápán jako proces postupující vnitřní diverzifikace. Proti tomu to stanovisku mohou být vzneseny různé námitky. Je obvykle spojeno s evolucioním názorem, nebere na zřetel „problém rozhraní“ v analýze společenských systémů a často je odvozeno z funkcionalistických představ.¹⁶ Pro tuto diskuzi je ale důležitější fakt, že se uspokojivým způsobem nezaměřuje na problém rozpojení času a prostoru. Pojmy diferenciace nebo funkční specializace nejsou vhodné pro zachycení fenoménu vymezení času a prostoru sociálními systémy. Představa vyvolaná pojmem vyvázání je s to lépe zachytit měnící se svazek času a prostoru, který má zásadní význam pro sociální změnu obecně a pro povahu modernity zvláště.

Chci odlišit dva typy vyvazujících mechanismů, vnitřně spojených s rozvojem moderních sociálních institucí. První z nich spojují s tvorbou *symbolických znaků*; druhý budu nazývat *ustavením expertních systémů*.

Symbolickými znaky míním prostředky styku, které se mohou „šířit“ bez ohledu na specifické charakteristiky jednotlivců nebo skupin, kteří je používají v kterémkoli styčném bodě. Lze rozlišit několik různých druhů symbolických znaků, jako například prostředky politické legitimity; já se zde soustředím na symboliku *peněz*.

Podstata peněz byla v sociologii široce diskutována a je samozřejmě stále předmětem zájmu ekonomie. Ve svých raných spisích Marx mluvil o penězích jako o „univerzální děvece“, směnném prostředku, který neguje obsah zboží či služeb tím, že jej nahrazuje neosobním standardem. Peníze umožňují výměnu čehokoli za cokoli bez ohledu na to, zda různé druhy zboží vzájemně sdílejí nějaké podstatné vlastnosti. Marxovy kritické příměrnky k penězům nastiňují jeho pozdější rozlišení mezi

¹⁶ Kritika funkcionalismu viz Anthony Giddens, „Functionalism: après la lutte“, v Giddens, *Studies in Social and Political Theory* (London: Hutchinson, 1977).

užitnou hodnotou a směnnou hodnotou. Peníze umožňují zveřejnění druhého z těchto aspektů právě proto, že mohou hrát úlohu „čistého zboží“.¹⁷

Vysvětlení vztahů mezi penězi a modernitou, které jde dále a je propracovanější, však podal až Georg Simmel.¹⁸ Vráťím se k tomu později, neboť ve svém výkladu se budu zabývat penězi jako vazujícím mechanismem. Prozatím lze poznamenat, že výkladem sociálního charakteru peněz se v nedávné době zčásti zabývali Talcott Parsons a Niklas Luhmann. Parsons je v tomto směru rozhodujícím autorem. Podle něho jsou peníze v moderních společnostech jedním z několika typů „cirkulujících prostředků“, mezi něž dále patří moc a jazyk. Ačkoliv přístupy Parsonse a Luhmanna mají určitou podobnost s tím, co budu vykládat dále, nesohlasím s rámcem jejich analýz. Ani moc, ani jazyk nejsou stovnatelné s penězi nebo jinými vyvazujícími mechanismy. Moc a užívání jazyka jsou bytostnými rysy sociálního jednání na velmi všeobecné rovině, nejsou jeho specifickými sociálními formami.

Co jsou peníze? V odpovědi na tuto otázku se ekonomové nikdy nedokázali shodnout. Nejlepší východisko pravděpodobně nabízejí Keynesovy spisy. Keynes klade hlavní důraz mimo jiné na zvláštní charakter peněz, jehož přesnou analýzou se jeho práce odlišuje od těch verzí neoklasického ekonomického myšlení, ve kterých, jak uvádí Leon Walras, „peníze neexistují“.¹⁹ Keynes²⁰ v první řadě činí rozdíl mezi penězi jako zúčtovací formou²¹ a vlastními penězi.²² Ve svých raných formách jsou peníze ztotožňovány s dluhem. „Zbožní forma peněz“ představuje první krok v transformaci směnného hospodářství na peněžní ekonomiku.

¹⁷ Karl Marx, *Grundrisse* (Harmondsworth: Penguin, 1973), s. 141, 145, 166-167. Německy *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. Robertruuf 1857-1858. Anhang 1850-1859* (Berlin: Dietz Verlag, 1953). Český *Rukopis „Grundrisse“: Ekonomické rukopisy z let 1857-1859*, 3 svazky (Praha: Svoboda, 1971, 1974 a 1977). Citované pasáže viz sv. I (1971), s. 125, 129, 159, 181.

¹⁸ Georg Simmel, *The Philosophy of Money* (London: Routledge, 1978). Německy *Philosophie des Geldes* (Leipzig: Duncker und Humblot, 1900).

¹⁹ Leon Walras, *Elements of Pure Economics* (London: Allen and Unwin, 1965).

²⁰ J. M. Keynes, *A Treatise on Money* (London: Macmillan, 1930).

²¹ V Keynesově anglické terminologii „money of account“ (Pozn. překl.)

²² V Keynesově anglické terminologii „money proper“ (Pozn. překl.)

Základní podnět k tomuto přechodu se objevuje tehdy, když forma zboží může být při vyrovnání závazků nahrazena uznáním dluhu. Toto „spontánní uznání dluhu“ může být vystaveno bankou a představuje „bankovní peníze“. Bankovní peníze znamenají uznání soukromého dluhu až do doby, než dojde k širokému rozšíření této formy. Tento posun k formě vlastních peněz je spojen se zásahy státu, jenž působí jako záruka jejich hodnoty. Pouze stát (zde mám na mysli moderní národní stát) je s to transformovat transakce se soukromými dluhy do podoby standardních platebních prostředků — jinými slovy uvést „dal“ a „má dáti“ do souladu s ohledem na nekonečný počet možných transakcí.

Peníze ve své rozvinuté formě jsou definovány především v pojmech úvěru a dluhu, které se podílejí na široce rozšířeném směňování. Z tohoto důvodu Keynes peníze úzce vztahuje k času.²³ Peníze jsou způsobem odložení, časového posunutí za předpokladu, že umožňují spojení mezi úvěrem a závazky v situaci, kdy bezprostřední výměna produktů není možná. Lze pak říci, že peníze jsou prostředkem vymezování času, který vytrhává transakce z určitého prostředí směny. Přesněji řečeno, a s ohledem na již dříve uvedené pojmy, to znamená, že peníze se stávají prostředkem časoprostorového rozpojení. Peníze umožňují transakce mezi aktéry, kteří jsou od sebe značně odděleni jak v čase, tak v prostoru. Prostorové souvislosti peněz dobře charakterizoval Simmel, který říká:

Úloha peněz je spojena s prostorovou vzdáleností mezi jednotlivcem a jeho statkem... Jen za předpokladu, že zisk podniků získá formu, která může být snadno převedena na jiné místo, zajišťuje majetku a jeho vlastníkově, prostřednictvím jejich prostorového oddělení, vysokou míru nezávislosti či, jinými slovy, sebezáchovy... Síla peněz v překlenování vzdálenosti umožňuje vlastníkovi a jeho statkům, aby existovali daleko od sebe a mohli sledovat své zájemství mnohem lépe než v situaci, kdy vlastníci a statky byli v přímém vzájemném vztahu a kdy každý ekonomický akt byl také osobním aktem.²⁴

Vývazanost, kterou poskytuje moderní peněžní ekonomika, je mnohem větší než v jakémkoliv předmoderní civilizaci, v níž exi-

²³ Viz Alvaro Cencini, *Money, Income and Time* (London: Pinter, 1988).

²⁴ Simmel, *Philosophy of Money*, s. 332-333.

stovaly peníze. Dokonce ani v těch nejrozvinutějších monetárních systémech předmoderního období, jako například v Římské říši, nebylo ve formě ražených mincí dosaženo toho stavu, který Keynes nazývá zbožní formou peněz. Dnes „vlastní peníze“ ztrácejí formu prostředku a jsou představovány čistými informacemi v podobě ukazatelů uvedených na počítačových sjetinách. Je chybné chápat peníze metaforicky jako cirkulující prostředek, jak to činí Parsons. Peníze jako mince či platidlo obíhají, avšak v moderních ekonomikách nemá převážná většina peněžních transakcí tuto formu. Cencini zdůrazňuje, že běžné představy o tom, že peníze „obíhají“, což pak může být charakterizováno jako „toky“, jsou zásadně chybné.²⁵ Kdyby peníze tekly například jako voda, mohl by jejich oběh být přímo vyjadřován v čase. Pak by platila závislost — čím větší je rychlost oběhu, tím menší by mohl být potřebný proud pro stejný objem za jednotku času. V případě peněz by to znamenalo, že částka, která by byla nezbytná pro provedení určité transakce, by byla přímo úměrná rychlosti oběhu. Ale to je nesmysl, neboť nelze říci, že platba sto liber by mohla být provedena s padesáti či deseti librami. Peníze se netýkají času (či přesněji časoprostoru) jako tok, ale jako prostředek vymezení časoprostoru, a to tím, že spojují daný okamžikový stav s jiným vzdálenějším stavem, přítomnost s nepřítomností. Řečeno slovy R. S. Sayerse „žádný statek není jako prostředek výměny v pohybu, s výjimkou okamžiku převodu z jednoho vlastnictví do jiného, při realizaci nějaké transakce“.²⁶

Peníze jsou příkladem vyvazujícího mechanismu spojeného s modernitou. Nebudu se pokoušet podrobněji analyzovat podstatný přínos rozvinuté peněžní ekonomiky pro charakter moderních institucí. „Vlastní peníze“ jsou samozřejmě neoddělitelnou součástí moderního sociálního života a také specifickým symbolickým znakem. Mají zásadní význam pro vyvazování moderní ekonomické aktivity. Nejcharakterističtější formou vyvazování v moderní době jsou například kapitalistické trhy (včetně peněžních trhů), které již od svých počátků mají mezinárodní dimenzi.

²⁵ Cencini, *Money, Income and Time*.

²⁶ R. S. Sayerse, „Monetary Thought and Monetary Policy in England“, *Economic Journal*, prosinec 1960; citovaný v Cencini, *Money, Income and Time*, s. 71.

„Vlastní peníze“ jsou nezbytné pro oddělení, vzdálení transakce, které s nimi počítají. Mají také, jak uvádí Simmel, zásadní význam pro povahu vlastnictví a osamostatnění ekonomické činnosti.

Všechny vyvazující mechanismy, jak symbolické znaky, tak expertní systémy, spočívají na *důvěře*. Důvěra je proto do institucí modernity začleněna principiálním způsobem. Není však vtělena do jednotlivců, ale do abstraktních forem. Kdokoliv používá peněžní znaky, činí tak za předpokladu, že ostatní, které nikdy nepotká, ctí jejich hodnotu. Důvěra je vkládána do peněz jako takových, ne do osoby, se kterou jsou prováděny určité transakce. O obecné povaze důvěry budu pojednávat později. Soustředíme-li se nyní na problém peněz, lze poznamenat, že vazby mezi penězi a důvěrou vymezil a analyzoval Simmel. Podobně jako Keynes spojuje důvěru v peněžní transakce s „důvěrou veřejnosti ve vládu, která za ně vydává záruky“.

Simmel rozlišuje mezi důvěrováním v peníze a „slabým induktivním věděním“, které je obsaženo v řadě transakcí zaměřených na budoucnost. Jestliže by farmář či farmářka nevěřili, že jim po příští rok přinese úrodu obilí, určitě by nezasevali. Důvěra v peníze obsahuje více než možnost spolehlivě vypočítat pravděpodobnost budoucích událostí. Jak uvádí Simmel, důvěra existuje je tehdy, „věříme-li“ někomu nebo nějakému principu. „Vyjadřuje pocit, že mezi naší ideou o bytí a bytím samotným existuje určité spojení a jednotu, že naše pojetí bytí se vyznačuje jistotou konzistencí, pocitem jistoty a nedostatkem odporu při podřízení ega tomuto pojetí, které se může zakládat na určitých příčinách, ale není jimi vysvětleno“.²⁷ Krátce řečeno, důvěra je forma „víry“, při které důvěrování, jež je vkládáno do pravděpodobného výsledku, vyjadřuje spíše závazek k něčemu než jeho kognitivní porozumění. Jak uvedu později, podoby důvěry v moderní instituce spočívají vskutku na vágním a dlícím porozumění jejich „znalostní základně“.

Podívejme se nyní na povahu expertních systémů. Expertními systémy rozumím realizované technické systémy nebo odborné expertizy, jež organizují velké oblasti fyzického a sociálního pro-

²⁷ Simmel, *Philosophy of Money*, s. 179.

středí, ve kterém dnes žijeme.²⁸ Většina laiků se radí s „odborníky“ — právníky, architekty, lékaři atd. — jen občas a nepravidelně. Avšak systémy, do kterých je vědění expertů integrováno, ovlivňují mnoho aspektů toho, co činíme *neprůřezně*. Už tím, že sedím ve svém domě, jsem zahrnut do expertního systému, či řady systémů, na které se spoléhám. Nemám obavu z chůze po schodech ve svém obydli, i když si uvědomuji, že by se mohly zřítit. Nemám příliš ponětí o zásadách, jimiž se architekti a stavitelé řídí při projektování a stavbě domu, ale přesto „věřím“ tomu, co udělali. Moje „víra“ se nevztahuje ani tak na ně, i když musím důvěřovat jejich kompetenci, jako spíše na hodnověrnost expertního vědění, které používají — tedy na něco, co sám obvykle nemohu vyčerpávajícím způsobem kontrolovat.

Když vycházím z domu a nastupuji do auta, vstupuji do prostředí, které je skrz naskrz proniknuto expertním vědáním — to zahrnuje design a konstrukci automobilů, dálnice, mimoúrovňové křižovatky, semaforey a mnoho dalších věcí. Každý ví, že řízení auta je nebezpečná činnost, obsahující v sobě možnost nehody. Rozhodnu-li se, že pojedou autem, přijímám toto riziko, ale spoléhám se na výše uvedený expertní rámec, který zaručuje, že toto riziko je co nejvíce minimalizováno. Mám velmi malé vědomosti o tom, jak auto funguje, a sám mohu provádět pouze drobné opravy, pokud se něco pokazí. Mám jen minimální znalosti o technickém postupu stavby silnic, udržování jejich povrchu nebo o počítacích, které pomáhají řídit pohyb dopravy. Když zaparkuji auto na letišti a nastoupím do letadla, vstoupím do jiných expertních systémů, o nichž mám rovněž velmi nedokonalé technické znalosti.

Expertní systémy jsou vyvazujícími mechanismy proto, že stejně jako symbolické znaky vytlačují sociální vztahy z jejich bezprostředního kontextu. Oba typy vyvazujícího mechanismu předpokládají, avšak také urychlují, oddělování času od prostoru jako podmínku časoprostorového rozpojení, které uvádějí do života. Expertní systém vyvazuje stejným způsobem jako symbolické znaky, a to tak, že „zaručuje“ očekávání napříč rozpojeným časoprostorem. Tohoto „rozpinání“ sociálních systémů je dosahováno

²⁸ Eliot Freidson, *Professional Powers: A Study in the Institutionalization of Formal Knowledge* (Chicago: University of Chicago Press, 1986).

prostřednictvím neosobní povahy testů používaných k hodnocení technického vědění a prostřednictvím veřejné kritiky (na které je produkce technického vědění založena), které se používá ke kontrole jeho formy.

Opětovně zdůrazňuji, že důvěra laika v expertní systémy nezávisí ani tak na plném proniknutí do těchto procesů, ani na schopnostech zvládnutí toho vědění, které tyto systémy plodí. Důvěra je nevyhnutelně součástí „víry“. Toto tvrzení by nemělo být příliš zjednodušováno. Určitý prvek Simmelova „slabého induktivního vědění“ je v důvěře, kterou laičtí aktéři vkládají v expertní systémy, bezpochyby velmi často přítomen. „Víra“ v expertní systémy obsahuje určitý pragmatický prvek založený na zkušenosti, že takové systémy fungují tak, jak se o nich předpokládá. Kromě toho existují řídicí orgány stojící nad profesními asociacemi, jejichž cílem je chránit uživatele expertních systémů — tedy orgány, které povolují stroje, dohlížejí na standardy letecké výroby ap. Nic z toho však nemění skutečnost, že všechny vyvazující mechanismy předpokládají ve svých důsledcích postoj důvěry. Uvažujeme nyní o tom, jak nejlépe porozumíme pojmu důvěry a jaký vztah má důvěra k časoprostorovému rozpojení.

Důvěra

Pojem „důvěra“ se často objevuje v hovorovém jazyce.²⁹ Některé významy tohoto pojmu vykazují v širším měřítku podobnost a vyznačují se relativně nepatrnými rozdíly. Osoba, která zduřile řekne „Věřím, že tvá záležitost dobře dopadne“, tím obvykle nemyslí víc než „Doufám, že tvá záležitost dobře dopadne“ — ačkoliv zde „věřit“ je poněkud silnější výraz než „doufat“, které znamená spíše „doufám a nemám důvod pochybovat“.³⁰ Zde je pau-

²⁹ V následující diskuzi se opírám o různé nepublikované texty o důvěře, které mi poskytl D. Bordenová. Její myšlenky měly podstatný vliv na názory, které jsem rozpracoval v této kapitole a také v knize jako celku.

³⁰ V češtině jsme zvolili poněkud jiný příklad, než jaký je v originále. Giddensovo srovnání slov „věřit“ a „doufat“ se samozřejmě týká angličtiny. (Po zn. red.)

ný postoj víry či spolehlivosti, který do důvěry vstupuje již významnějším způsobem. Když někdo řekne „Důvěřuji panu X, že se bude chovat tímto způsobem“, je to vyjádření důraznější, i když se příliš neliší od toho, co jsme nazvali „slabým induktivním věděním“. Je všeobecně uznáno, že pan X se bude v daných situacích chovat podle odpovídajících okolností. Tyto slovní obraty ale nejsou nijak zvlášť zajímavé pro otázky, o kterých diskutujeme, protože se netýkají sociálních vztahů, které zahrnují důvěru. Nevztahují se k systémům reprodukcijícím důvěru, nýbrž jsou označeními, která se týkají chování druhých — jednotlivců není vyzýváno k tomu, aby projevoval tuto „víru“, kterou důvěra v hlubším významu obsahuje.

„Důvěra“ je v *Oxfordském slovníku anglického jazyka* definována jako „důvěřivost v, nebo spoléhání se na, určitou vlastnost nebo atribut osoby nebo věci, či pravdivost určitého tvrzení“. Tato definice je užitečným výchozím bodem. „Důvěřivost“ a „spoléhání se“ jsou určité nějak svázané s onou „vírou“, o které jsem hovořil při interpretaci Simmela. Luhmann rozlišuje mezi těmito pojmy, které jsou základem jeho práce o důvěře³¹, avšak uznává, že důvěřivost a důvěra jsou úzce spjaté. Důvěře, jak říká, bychom měli rozumět ve specifickém vztahu k riziku — okolnosti, která se objevuje teprve v moderní době.³² Tento pojem pochází z porozumění skutečnosti, že neočekávané výsledky mohou být spíše důsledkem našich vlastních aktivit nebo nevyjasněných záměrů Boha. „Riziko“ většinou nahrazuje to, co bylo dříve chápáno jako *štěstí-neštěstí* (štěstí nebo osud), a odděluje se od kosmologií. Důvěra předpokládá vědomí okolností rizika, zatímco důvěřivost nikoliv. Jak důvěra, tak důvěřivost se vztahují k očekávání, která mohou být zklamána nebo zcela zmařena. Podle Luhmanna se důvěřivost

³¹ Niklas Luhmann, *Trust and Power* (Chichester: Wiley, 1979); Luhmann, „Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives“, v Diego Gambetta, ed., *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations* (Oxford: Blackwell, 1988).

³² Zdá se, že slovo „riziko“ si našlo cestu do anglického jazyka v 17. století a pochází pravděpodobně ze španělského námořnického výrazu znamenajícího do-
stávat se do nebezpečí anebo narazit na šikálu.

vztahuje víceméně k samozřejmému stanovisku, že známé věci zůstanou tak, jak jsou:

„Normální je důvěřovat. Věříte, že vaše očekávání nebudou zklamána: že politici se pokusí zabránit válce, že se auta neporouchají nebo znečistí nedělní procházce. Nejsou ze silnice a nenarazí na vás při vaší odpolední procházce. Nemůžete žít, aniž si vytváříte očekávání o nahodilých událostech, a víceméně nesmíte brát v úvahu možnost zklamání. Nepočítáte s ním, protože je málo pravděpodobné, ale také proto, že nevíte, co jiného by se dalo dělat. Alternativou by byl život v neustálé nejistotě a zřeknutí se očekávání, aniž bychom je mohli něčím nahradit.“³³

Podle Luhmanna tam, kde existuje důvěra, se alternativy rodí vědomě v myslích jednotlivců rozhodujících se o určitém směru svého jednání. Ten, kdo koupí ojeté auto namísto nového, riskuje je koupí braku. Někdo jiný důvěřuje prodávaci nebo bere v úvahu pověst firmy, aby se tak vyvaroval takové okolnosti. Jednotlivec, který neuvažuje o alternativách, je v situaci důvěřivosti, zatímco ten, kdo rozpoznává alternativy a chce čelit známým rizikům, jedná v důvěře. V situaci důvěřivosti reaguje osoba na zklamání tím, že obviňuje jiné. V podmínkách důvěry musí člověk vzít v úvahu sám na sebe a může jen litovat, že v někomu nebo v něco vkládal důvěru. Rozdíl mezi důvěrou a důvěřivostí závisí na tom, zda je možnost zklamání ovlivněna vlastním předchozím chováním člověka a tedy s tím souvisejícím rozlišením mezi rizikem a nebezpečím. Protože pojem rizika se objevil poměrně nedávno, domnívá se Luhmann, že možnost oddělení rizika a nebezpečí je nutně odvozena ze sociálních charakteristik modernity. V podstatě to pramení z pochopení faktu, že většina nahodilých událostí, které ovlivňují činnost člověka, je vytvořena spíše člověkem než dána Bohem nebo přírodou.

Luhmannův přístup je důležitý a zaměřuje naši pozornost na řadu konceptuálních rozlišení, která je třeba učinit, chceme-li porozumět důvěře. Nemyslím si však, že můžeme být spokojeni s detaily jeho pojetí. Má jistě pravdu, když říká, že je nutno roz-

³³ Luhmann, „Familiarity“, s. 97.

lišovat mezi důvěrou a důvěřivostí a mezi rizikem a nebezpečím, a také když říká, že jsou nějakým způsobem úzce vzájemně spojeny. Avšak spojitost pojem důvěry se specifickými okolnostmi, ve kterých jedinci vědomě zvažují alternativní způsoby jednání, nám příliš nepomůže. Důvěra je obvykle mnohem více kontinuálním stavem, než jak to vyplývá z jeho stanoviska. Je spíše zvláštním typem důvěřivosti než něčím od ní odlišným, jak naznačím dále. Podobné poznámky se týkají rizika a nebezpečí. Nesouhlasím s Luhmannovým tvrzením, že „když se zdržíš jednání, nevystavíš se riziku“³⁴ — jinými slovy, že kdo nic nedělá, nic nezkaží. Nečinnost je často riskantní a existující rizika, kterým musíme čelit všichni, ať chceme, nebo nechceme, například rizika ekologických katastrof nebo nukleární války. Navíc neexistuje vnitřní spojení mezi důvěřivostí a nebezpečím, dokonce ani v tom smyslu, jak to definuje Luhmann. Nebezpečí existuje za podmínek rizika a pro definici rizika má opravdu význam — riziko při přeplování ní Atlantiku v malém člunu je například podstatně větší než při cestě velkou zaoceánskou lodí, a to z důvodu rozdílů v míře nebezpečí.

Navrhují pojmut důvěru a na ni navazující pojmy jinak. K usnadnění výkladu pojmu důvěry vyložíím jeho prvky v deseti bodech, které obsahují nejen definici důvěry, ale vyjasňují řadu navazujících skutečností.

1. Důvěra se vztahuje k nepřítomnosti času a prostoru. Nebylo by potřeba důvěřovat někomu, jehož činnosti jsou stále na očích a jehož myšlenkové procesy jsou průhledné, anebo věřit nějakému systému, jehož výsledky jsou známé a srozumitelné. Bylo řečeno, že důvěra je „prostředek, jak se vypořádat se svobodou ostatních“³⁵, hlavní podmínkou pro existenci důvěry však není nedostatek moci, ale nedostatek úplných informací.

2. Důvěra není ve své podstatě spojena s rizikem, ale s nahodilostí. Navzdory nahodilým výsledkům má důvěra vždy význam spolehlivosti, ať se již týká jednání jedinců, či fungování systémů. V případě důvěry v lidského činitele zahrnuje předpoklad spoleh-

livosti rysy „poctivosti“ (cti) nebo lásky. To je důvod, proč důvěra v osoby je psychologicky naléhavější pro jednotlivce, který důvěřuje: vystavuje se morálnímu nebezpečí.

3. Důvěra není totéž co víra ve spolehlivost osoby nebo systému; je tím, co se od víry odvozuje. Spojuje víru a důvěřivost a to je to, co ji odlišuje od „slabého induktivního vědění“.³⁶ Toto vědění je důvěřivostí založenou na určité schopnosti ovládat okolnosti, za nichž je důvěřivost ospravedlnitelná. *Jakákoliv* důvěra je v určitém smyslu slepou důvěrou!

4. Můžeme sice hovořit o důvěře v symbolické znaky nebo v expertní systémy, ale ta spočívá na víře ve správnost principů, o nichž nikdo nic neví, nikoliv na víře v morální bezúhonnost (dobré úmysly) ostatních. Důvěra v lidi se samozřejmě do určité míry vztahuje k víře v systémy, ale týká se spíše jejich *řádné* činnosti než fungování jako takového.

5. Nyní se budeme věnovat definici důvěry. Důvěra může být definována jako důvěřivost ve spolehlivost osoby nebo systému týkající se určitého souboru výsledků nebo událostí, zatímco důvěřivost vyjadřuje víru v poctivost nebo lásku druhého, či v přesnost abstraktních principů (technických znalostí).

6. V podmínkách modernity důvěra existuje v kontextu a) obecného povědomí, že lidská činnost — přičemž toto slovní spojení zahrnuje i vliv techniky na materiální svět — je spíše sociálně vytvářena než dána povahou věcí nebo božským vlivem; b) značně rostoucího přetvářejícího rozsahu lidského jednání způsobeného dynamickým charakterem moderních sociálních institucí. Pojem rizika nahrazuje pojem *šestětny*, ale není to proto, že by aktéři v předmoderních dobách nebyli s to rozlišit mezi rizikem a nebezpečím. Znamená spíše změnu ve vnímání určitého a nahodilosti v tom smyslu, že místo náboženských kosmologií působí lidské morální imperativy, přírodní příčiny a náhoda. Idea náhody, ve svém moderním významu, se objevuje zároveň s myšlenkou rizika.

7. Nebezpečí a riziko jsou úzce spojeny, ale nejsou totéž. Rozdíl nespočívá v tom, zda jednotlivec při uvážování o určitém postupu jednání a při jeho realizaci vědomě zvažuje či nezvažuje alternativy. Co riziko předpokládá, je přesné určení nebezpečí (nikoli nutně vědomí nebezpečí). Člověk, který něco riskuje, čelí

³⁴ *Ibid.*, s. 100.

³⁵ Diego Gambetta, „Can We Trust Trust?“ v Gambetta, *Trust*. Viz také důležitý článek Johna Dunna „Trust and Political Agency“ v téže díle.

nebezpečí, přičemž nebezpečí je chápáno jako ohrožení žádoucích výsledků jednání. Kdokoli, kdo podstupuje „vědomé riziko“, si je vědom hrozby nebo hrozeb, které způsobuje specifický postup jednání. Je ale určité možné jednat nebo nacházet se v situacích, které jsou vskutku riskantní, aniž si toho jednotlivci, kterých se to týká, jsou vědomi. Jinak řečeno, nejsou si vědomi nebezpečí, která jim hrozí.

8. Riziko a důvěra se navzájem proplétají. Důvěra obvykle slouží ke snížení a minimalizaci nebezpečí, která jsou spojena s určitými typy činnosti. Existují určité okolnosti, za kterých jsou struktury rizika institucionalizovány — obklopeny rámcem důvěry (investice na burze nebo fyzicky nebezpečné sporty). Zde jsou dovednost a náhoda faktory omezujícími rizika. S rizikem se však běžně vědomě kalkuluje. U všech forem důvěry spadá přijatelné riziko do kategorie „slabého indukčního vědění“ a v tomto smyslu opravdu stále existuje rovnováha mezi důvěrou a propočtem rizika. To, co se nám jeví jako „přijatelné“ riziko — minimalizace nebezpečí —, se většinou různí podle kontextu, ale je klíčovým pro udržení důvěry. Tak například cestování vzduchem by se mohlo zdát povýšce nebezpečnou záležitostí, pokud by se letadla vymkla zákonům přitažlivosti. Provozovatelé leteckých společností čelí tomuto možnému pocitu tím, že statisticky prokazují, jak nízká jsou rizika letecké přepravy podle počtu mrtvých na jednoho cestujícího a míli.

9. Riziko není jen záležitostí individuálního jednání. Existují „riziková prostředí“, která hromadně ovlivňují široké masy jednotlivců — v některých případech každého na této Zemi, jako v případě ekologické katastrofy nebo nukleární války. „Bezpečí“ tedy můžeme definovat jako situaci, ve které se působí proti specifickému souhrnu nebezpečí nebo v níž je toto nebezpečí minimalizováno. Zkušenosť bezpečí obvykle závisí na rovnováze důvěry a přijatelného rizika. Jak ve faktickém, tak ve zkušenosťním významu se bezpečí může týkat velkých celků nebo skupin lidí — až do globálního rozměru bezpečí — nebo jednotlivců.

10. Předcházející poznámky nic neříkají o tom, co vytváří *opak* důvěry — což *není* pouhá nedůvěra, jak vysvětlím dále. Nic také neříkají o tom, za jakých podmínek se důvěra vytváří nebo naru-

šuje. O těchto otázkách budu podrobněji pojednávat v následující části.

Reflexivita modernity

K představě modernity neodmyslitelně patří její protikladnost vůči tradici. Jak již bylo řečeno, v konkrétních situacích lze nalézt mnoho kombinací moderního a tradičního. Někteří autoři uvádějí, že tyto dvě stránky jsou tak vzájemně propleteny, že jejich zevšeobecnované srovnávání nemá smysl. Ale sledováním vztahu mezi modernitou a reflexivitou zjistíme, že tomu tak vůbec není.

Podle obecného povědomí je reflexivita určující charakteristikou veškerého lidského jednání. Všechny lidské bytosti jsou běžně „v dotyku“ s příčinami toho, co činí, jako s nedílným prvkem svého konání. Na jiném místě jsem to nazval „reflexivním monitorováním jednání“, abych tímto slovním obratem upozornil na trvalý charakter těchto procesů.³⁶ Lidské jednání není ztěželením nahromaděných interakcí a příčin, ale konzistentním a — jak nám ukázal především Erwing Goffman — nikdy neustávajícím monitorováním chování a jeho kontextů. Toto pojetí reflexivity není bytostně spojeno s modernitou, je však její nezbytnou základnou.

V tradičních kulturách je ctěna minulost a ceněny symboly, neboť obsahují a rozvíjejí zkušenost generací. Tradice je způsobem integrace reflexivního monitorování jednání s časoprostorovým uspořádáním komunity. Je to prostředí zacházení s časem a prostorem, jenz umísťuje každou činnost nebo zkušenost do kontinuity minulosti, současnosti a budoucnosti, které jsou nopak na druhé straně strukturovány neustále se opakujícími praktikami pospolitosti. Ale tradice není úplně statická, protože každou novou generaci musí být znovu vytvořena tím, jak tato generace přebírá kulturní dědictví od té předcházející. Tradice neklade přílišný odpor změně, pokud v jejím kontextu existuje

³⁶ Giddens, *New Rules*.

několik oddělených časových a prostorových ohnisek, v návaznosti na něž může změna nabýt smysluplné formy.

V kulturách založených na ústním podání tradice jako taková není známa, ačkoli jsou to nejtradičnější kultury ze všech. Porozumění tradici — na rozdíl od jiných způsobů uspořádání jedné a zkušenosti — vyžaduje promíknout do časoprostoru způsobem, který se stává možným až po vynalezení písma. Písmo rozšiřuje stupeň rozpojení času a prostoru a vytváří perspektivu minulosti, přítomnosti a budoucnosti, ve které se reflexivní vlastnosti vědění může odtrhnout od určené tradice. V předmoderních civilizacích je reflexivita nicméně omezena jen na reinterpretaci a objasňování tradice tak, že na časové škále strana „minulosti“ převažuje nad stranou „budoucnosti“. Protože je ale gramotnost monopolem malé skupiny, rutinizace každodenního života zůstává spjata s tradicí ve starém smyslu.

S nástupem modernity nabývá reflexivita odlišné podoby. Je uvedena do samotné základny systémové reprodukce, a to tak, že myšlení a jednání se neustále vzájemně narušují a ovlivňují. Rutinizovaný každodenní život nemá s minulostí vůbec žádné vnitřní spojení, s výjimkou toho, že co „bylo uděláno dříve“, se náhodou shoduje s tím, co lze principiálně obhájit ve světle nového vědění. Schvalovat určitou praxi proto, že je tradiční, již nestačí; tradice může být ospravedlněna, ale jen ve světle vědění, které samo není tradicí hodnověrně prokázáno. S ohledem na setrvačnost zvyků to znamená, že i v nejmodernějších z moderních společností tradice nadále hraje svou úlohu. Ale tato role je mnohem méně významná, než předpokládají autoři, kteří soustřeďují svoji pozornost na integraci tradice s modernitou v současném světě. Ospravedlněná tradice je totiž jen zdánlivá tradice, která svou identitu získává pouze v rámci reflexivity modernity.

Reflexivita moderního sociálního života spočívá ve faktu, že sociální praktiky jsou neustále ověřovány a přetvářeny ve světle nových informací o těchto praktikách samotných, informací, které tak v zásadě mění jejich charakter. O podstatě tohoto problému je třeba mít jasno. Všechny formy sociálního života jsou časově utvářeny vědění, které o nich mají jejich aktéři. Vědění „jak pokračovat“ je ve smyslu Wittgensteinově vlastní konvencím, ze kterých lidská činnost čerpá a které také reprodukuje. Ve

všech kulturách jsou sociální praktiky rutinně měněny v souvislosti s novými objevy, které do nich vstupují. Ale pouze v období modernity je revize konvencí zcela radikální, neboť (v principu) je aplikována na všechny aspekty lidského života, včetně technických zásahů do materiálního světa. Často se říká, že modernita je poznamenána chutí k novému, ale to zřejmě není zcela přesně. Co je charakteristické pro modernitu, není zahrnutí nového jen pro jeho novost, ale předpoklad souhrnné reflexivity, která ovšem zahrnuje i reflexi povahy reflexe samotné.

Pravděpodobně teprve teď, na sklonku 20. století, si začínáme v plném smyslu uvědomovat, jak hluboce znepokojující je tento výhled. Když totiž rozumová tvrzení nahradila tradiční představy, zdálo se, že nabízejí mnohem větší pocit jistoty než předcházející dogmata. Ale tato idea je přesvědčivá jen potud, pokud nepochopíme, že reflexivita modernity podvrací rozum, v každém případě všude tam, kde je rozum chápán jako získávání jistého vědění. Modernita je vytvářena v rámci a skrze reflexivně uplatňované vědění, ale ztotožnění vědění s jistotou se ukázalo chyběným. Jsme vrženi do světa, který je plně ustaven pomocí reflexivně utvářeného vědění a ve kterém si současně nikdy nemůžeme být jisti tím, že kterýkoli z prvků tohoto vědění nebude revidován.

Dokonce i filozofové, kteří neoddaněji hájí nároky vědy na jistotu, jako Karl Popper, připouštějí, že „všechny vědy spočívají na pohyblivém písku“.³⁷ Ve vědě není *nic* jisté a nic nemůže být dokázáno, i když nám vědecké úsilí zajišťuje nejspolehlivější informace o světě, na jaké můžeme aspirovat. V srdci světa přísné vědy se modernita vznáší zcela volně.

V podmínkách modernity není žádné vědění vědění ve „stabilním“ smyslu, kde „vědet“ znamená být si jistý. To se týká stejně tak přírodních jako sociálních věd. V případě sociálních věd však jde ještě o další aspekty. Zde musíme připomenout dřívější poznatky o reflexivních komponentách sociologie.

K celkově neustálenému charakteru empiricky založeného vědění musíme v případě sociálních věd přidat moment „subverze“ pramenící z toho, že společenskovední diskurz neustále vstupuje

³⁷ Karl Popper, *Conjectures and Refutations* (London: Routledge, 1962), s. 34.

do kontextů, které analyzuje. Reflexe, jejíž formalizovanou verzí jsou sociální vědy (specifický druh expertního vědění), má zcela zásadní význam pro reflexivitu modernity jako celku.

Vzhledem k úzkému vztahu mezi osvícenstvím a obhajobou rozumem zdůvodněných tvrzení jsou přírodní vědy běžně chápány jako význačné úsilí, které odlišuje moderní pohled od toho, co bylo předtím. Dokonce i ti, kdo dávají přednost interpretativní sociologii před sociologií naturalistickou, vidí sociální vědy jako chudého příbuzného přírodních věd, zvláště s ohledem na rozsah technického rozvoje navazujícího na vědecké objevy. Společenské vědy jsou však do modernity začleněny mnohem hlouběji než přírodní vědy, a to proto, že neustálá revize sociálních praktik ve světle vědění o těchto praktikách je součástí samotné tkáně moderních institucí.³⁸

Tohoto reflexivního vztahu se účastní všechny sociální vědy, ale sociologie zde má své zvláštní a ústřední místo. Vezměme jako příklad diskurz ekonomie. Pojmy jako „kapitál“, „investice“, „trhy“, „průmysl“ a mnoho dalších byly ve svém moderním významu vypracovány jako součást počáteční fáze vývoje ekonomie jako specifické disciplíny vznikající v 18. a na počátku 19. století. Tyto pojmy a empirické vývoody jimi naznačené byly formulovány v rámci analýzy změn, ke kterým docházelo při vzniku moderních institucí. Ale tyto pojmy nemohly a nebyly odděleny od aktivit a událostí, ke kterým se vztahovaly. Staly se integrální součástí toho, co je „moderní ekonomický život“, zcela od něho neoddělitelnou. Moderní ekonomická aktivita by nebyla tím, čím je, kdyby všichni členové společnosti neovládli tyto a nekonečně mnoho dalších pojmů.

Laik nemusí nutně podávat formální definici pojmů, jako je „kapitál“ nebo „investice“, ale každý, kdo používá bankovní konto, prokazuje skutečné a praktické ovládnutí těchto pojmů. Tyto pojmy, teorie i na ně navazující empirické informace nejsou pouze vhodnými nástroji, díky nimž mohou akteři porozumět svému chování lépe než prostřednictvím čehokoliv jiného. Aktivně utvářejí jejich chování a udávají důvody tohoto chování. Neexistuje

³⁸ Giddens, *Constitution of Society*, kap. 7.

přísně oddělení mezi odbornou literaturou, kterou využívají ekonomové, a těmi texty, které jsou čteny nebo procházejí jinými cestami k zainteresovaným skupinám populace, jako jsou přední podnikatelé, vládní úředníci a veřejnost. Ekonomické prostředí se ve světle těchto vlivů neustále mění, a vytváří tak situaci stálého vzájemného propojení mezi ekonomickým myšlením a aktivitami, ke kterým se toto myšlení vztahuje.

Stěžejní postavení sociologie v reflexivitě modernity vyplývá z její role jako nejobecnějšího typu reflexe moderního sociálního života. Posudme příklad ze „samotného jádra“ naturalistické sociologie. Zdá se, že oficiální statistiky publikované vládami, týkající se například velikosti populace, sňatků a rozvodů, zločinnosti a přestupků atd., poskytují prostředky pro přesné studium sociálního života. Pro průkopníky naturalistické sociologie, jakým byl Durkheim, znamenají tyto statistiky tvrdá data, díky nimž mohou být relevantní aspekty moderních společností analyzovány přesněji, než kdyby taková data scházela. Oficiální statistiky nicméně nejsou pouhými analytickými charakteristikami sociálního života, ale konstitutivně vstupují zpět do světa, ze kterého byly vzaty či vypočítány. Tvorba oficiálních statistik je od počátku konstitutivní součástí státní moci a také mnoha dalších způsobů sociální organizace. Koordinovaná administrativní kontrola prováděná moderními vládami je neoddělitelná od neustálého monitorování „oficiálních dat“, které provozují všechny současné státy.

Shromažďování oficiálních statistik je samo reflexivním úsilím, které je proyceno poznatky sociálních věd, jež je využívaly a využívají. Praktická činnost vyšetřujících soudců je například základem pro sběr statistických údajů o sebevraždách. Při interpretaci příčin či motivů smrti jsou tyto soudci ovlivňováni pojmy a teoriemi osvětlujícími podstatu sebevražd. Nebylo by vůbec neobvyklé najít soudce, který četl Durkheima.

Reflexivita oficiálních statistik však není omezena jen na oblast státu. Kdokoli, kdo v kterékoli západní zemi vstupuje do manželství, ví, že míra rozvodovosti je vysoká (a může také něco vědět, jakkoli nepřesně a částečně, o demografických rozbořech sňatečnosti a rodiny). Znalosti o vysoké míře rozvodovosti mohou rozhodování o sňatku ovlivňovat, stejně jako mohou ovliv-

ňovat rozhodování o dalších aspektech manželství, jako je majetek a podobně. Vědomí o míře rozvodovosti je ale mnohem více než vědomím pouhého faktu. Laik si o něm utváří teorie podobným způsobem, jak se to činí v sociologickém myšlení. Každý, kdo uzavře o sňatku, má určitou představu o tom, jak se mění instituce rodiny, relativní sociální postavení a moc mužů a žen, sexuální morálka ap. To vše vstupuje do procesu dalších změn, které jsou takto obohaceny o reflexivní informace. Sňatek a rodina by nebyly tím, čím dnes jsou, kdyby nebyly plně „sociologizovány“ a „psychologizovány“.

Sociologické vědění a pojmy, teorie i poznatky ostatních sociálních věd neustále „cirkulují do a z“ oblastí, o kterých pojednávají. Při této činnosti reflexivně restrukturují svou předmětnou oblast, která se sama naučila myslet sociologicky. *Modernita sama je hluboce a vnitřně sociologická*. Mnohé z toho, co je na postavení profesionálního sociologa jako dodavatele expertního vědění o sociálním životě problematické, pramení z toho, že socioložka či sociolog jsou nanejvýš o jeden krok před osvícenými laickými praktiky tohoto oboru.

Proto je teze, že více znalostí o sociálním životě (dokonce tak empiricky podložených, jak je jen možné) se rovná větší kontrole našich osudů, chybná. To platí (jak se předpokládá) o fyzickém světě, ale ne o světě sociálních událostí. Růst našeho porozumění sociálnímu světu může přispět k jasnějšímu pochopení lidských institucí, a posléze tedy k vyšší „technické“ kontrole nad nimi, jedi-
ně za předpokladu, že sociální život bude úplně oddělen od lidského vědění o něm, nebo že vědění bude neustále pronikat do důvodů sociálního jednání, což postupně povede k růstu „racionality“ chování ve vztahu k určitým potřebám.

Obě tyto podmínky lze určitě aplikovat na mnoho okolností a kontextů sociální činnosti. Ale žádná neuskutečňuje dokonale omezen totalizující účinek, jež nám myšlenkové dědictví osvícenství slibuje jako cíl. Je tomu tak v důsledku vlivu čtyř skupin faktorů.

První — fakticky velmi důležitá, ale logicky nejméně zajímavá, nebo v každém případě s nejménšími obtížemi analyticky uchopitelná — je odstupňovaná moc. Osvojování vědomostí se neděje homogenním způsobem, nýbrž je tím, kteří zastávají mo-

censké pozice a kteří jsou schopni dát vědomosti do služeb dílčích zájmů, často rozdílně dostupné.

Druhý vliv se týká úlohy hodnot. Změny v hodnotových systémech nejsou nezávislé na inovacích v poznávací orientaci, způsobených měnicími se pohledy na sociální svět. Kdyby nové vědění mohlo ovlivňovat transcendentálně racionální základnu hodnot, pak by tato situace nebyla možná. Taková racionální základna hodnot však neexistuje a změny v názorech odvozené od vědění, které na nás působí, mají ke změnám v hodnotových orientacích proměnlivý vztah.

Třetí faktor představuje vliv nezamýšlených důsledků. Sebevětší množství akumulovaného vědění o sociálním životě nemůže obsáhnout všechny okolnosti svého uplatnění, dokonce i kdyby takové vědění bylo zcela rozdílné od prostředí, v němž je aplikováno. Jestliže by se naše vědění o sociálním světě neustále zlepšovalo, rozsah nezamýšlených důsledků by se stále zmenšoval a nezamýšlené důsledky by se staly něčím zcela výjimečným. Reflexivita moderního sociálního života ale tuto možnost vylučuje a sama představuje čtrvrtý vliv, se kterým je nutno počítat. Ačkoli je ve vztahu k mezím osvícenského rozumu nejméně diskutovaným aspektem, je stejně významná jako všechny ostatní faktory. Vtip není v tom, že neexistuje stabilní sociální svět, který bychom poznávali, ale že poznávání tohoto světa přispívá k jeho nestálému či proměnlivému charakteru.

Reflexivita modernity, která je přímo spojena s nepřetržitou tvorbou systematického sebepoznání, nezpevňuje vztah mezi expertním věděním a věděním, jež při své činnosti používají laici. Vědění, které formulují odborní pozorovatelé, se (po částech a mnoha různými způsoby) připojuje k předmětné oblasti, a tak ji (rámcově, ale také v praxi) mění. V přírodních vědách obdobný proces neexistuje. Není to totéž, jako když v mikrofyziice intervence pozorovatele mění to, co je zkoumáno.

Modernita, či postmodernita?

V tomto bodě můžeme diskusi o reflexivitě spojit s debátami o postmodernitě. „Postmodernita“ je často používána jako synonymum pro postmodernismus, postindustriální společnost ap. I když idea postindustriální společnosti, jak byla vypracována například Danielem Bellem³⁹, je vysvětlena dobře, o dalších dvou uvedených pojmech to zcela jistě neplatí. Naznačím zde rozdíl mezi nimi. Postmodernismus, ať to znamená cokoli, lze nejlépe pochopit jako výraz stylu a hnutí v literatuře, malířství, užitém umění a architektuře. Týká se aspektů *estetické reflexe* povahy modernity. Modernismus je nebo byl, byť často pouze nejasně vymezeným, rozpoznatelným názorem v těchto různých oblastech, o němž lze říci, že byl nahrazen jinými směry postmoderního druhu. (O tomto problému, který zde nebudu analyzovat, by mohla být napsána samostatná práce.)

Postmodernita se týká něčeho jiného, alespoň v tom smyslu jak já budu tento pojem definovat. Jestliže se přesouváme do fáze postmodernity, pak to znamená, že trajektorie sociálního vývoje nás odvádí od institucí modernity směrem k novému a odlišnému typu sociálního řádu. Postmodernismus, existuje-li v přesvědčivé formě, může vyjadřovat jen určité vědomí takového přechodu, ale neukazuje, že existuje.

Co se obvykle postmodernitou míní? Kromě obecného životního pocitu v období výrazné odloučenosti od minulosti má tento pojem obvykle jeden nebo více následujících významů: náš objev, že nic nemůže být známo s určitostí, protože všechny doposud známé „základy“ epistemologie se ukázaly nespolehlivými; že „historie“ neobsahuje teleologii, a proto nemůže být přijatelně obhájena žádná verze „pokroku“; a že se prosazuje nový politický a sociální program zdůrazňující rostoucí význam ekologických otázek a snad i nových sociálních hnutí obecně. Sotva dnes někdo spojuje postmodernitu s tím, co bylo kdysi široce přijímáno — s nahrazením kapitalismu socialismem. Vytlačení tohoto přecho-

du z centra pozornosti je skutečně jedním z hlavních faktorů, který urychlil současnou diskusi o možném rozkladu modernity, a to zejména s ohledem na Marxův předpoklad totálního pojetí dějin.

Nejprve zamítneme jako nehodnou vážného intelektuálního uvažování myšlenku, že není možné žádné systematické vědění o lidském jednání nebo trendech sociálního vývoje. Zaujme-li někdo takový postoj (a není-li to jen nehotová představa), sotva by o tom mohl napsat knihu. Jedinou možností by mohlo být zavření intelektuální činnosti vůbec — dokonce i „hravé dekonstrukce“ — ve prospěch, řekněme, zdravého fyzického cvičení. Absence základů epistemologie znamená cokoli, ale ne toto. Jako přijatelnější východisko můžeme použít „nihilismus“ Nietzscheho nebo Heideggera. Navzdory rozdílu mezi oběma filozofy existuje pohled, ve kterém se sblíží. Oba spojují s modernitou myšlenku, že „historie“ může být chápána jako postupně osvojování racionálních základů vědění. Podle nich je to vyjádřeno v pojmu „překonání“: tvorba nových porozumění umožňuje v rámci kumulativní zásoby vědění určit to, co má hodnotu a co ne.⁴⁰ Oba sice považují za nutné distancovat se od fundamentalistických osvícenských tvrzení, avšak nemožou je kritizovat z výhodné pozice nadřazených nebo lépe zdůvodněných znalostních tvrzení. Proto opouštějí pojem „kritického překonání“, jež hrálo tak významnou úlohu v osvícenské kritice dogmatu.

Každý, kdo v této otázce spatřuje základní aspekt přechodu od modernity k postmodernitě, se však dostává do velkých obtíží. Jedna z hlavních námitek je samozřejmá a dobře známá. Z toho, že mluvíme o postmodernitě jako o tom, co nahrazuje modernitu, vyplývá, že se dovoláváme něčeho, o čem se dnes tvrdí, že to není možné: předložit ucelený obraz historie a určit naše místo v ní. Kromě toho, pokud byl Nietzsche prvním autorem oddělováním postmodernitu od modernity, tedy autorem popisujícím jev, který se zřejmě děje dnes, jak je možné, že to vše viděl již před sto lety? Jak to, že byl Nietzsche schopen učinit takový objev, když, jak sám o sobě říkal, udělal pouze to, že odhalil skryté předpoklady osvícenství samotného?

³⁹ Daniel Bell, *The Coming of Post-Industrial Society* (London: Heinemann, 1974).

⁴⁰ Srv. Gianni Vattimo, *The End of Modernity* (Cambridge, Eng.: Polity, 1988).

Je obtížné ubránit se závěru, že odklon od fundamentalismu je významným předělem ve filozofickém myšlení, který má svůj původ ve středním a pozdním 19. století. Je jisté smysluplné vidět ho spíše jako „modernitu, která začíná rozumět sama sobě“, než jako překonání modernity samotné.⁴¹ Lze ho interpretovat způsobem, který bych nazval *prozřetelné* názory na svět. Osvícenské myšlení a západní kultura obecně se zrodily z náboženského kontextu, který zdůrazňoval teleologii a dosažení Boží milosti. Božská prozřetelnost byla dlouho vůdčí ideou křesťanského myšlení. Bez těchto předcházejících orientací by osvícenství bylo stěžejní. Nikterak nepřekvapuje, že obhajoba nespoutaného rozumu pouze přetvořila myšlenky prozřetelnosti, spíše než je nahradila. Jeden typ jistoty (božský zákon) byl nahrazen jiným (jistota našich smyslů, empirického pozorování) a božská prozřetelnost byla nahrazena prozřetelným pokrokem. Navíc se idea prozřetelnosti rozumu shodovala s růstem evropské nadvlády nad zbytkem světa. Růst evropské moci poskytoval, tak, jak se prosazoval, materiální oporu pro předpoklad, že nový pohled na svět má pevný základ, který nabízí bezpečí a současně umožňuje osvobození od dogmat tradice.

Zárodky nihilismu však jsou v osvícenském myšlení obsaženy od samého počátku. Oblast rozumu se chápe jako nespoutaná, avšak žádné vědění nemůže spočívat na nesporných základech, protože dokonce i ty nejsilnější sdílené pojmy mohou být považovány za platné „jen v zásadě“ nebo „až na další“. Jinak by sklouzly do dogmatu a oddělily se od pravé oblasti rozumu, která určuje, co je vůbec platné. Také výpověď našich smyslů, které poskytují nejspolehlivější informací, jakou můžeme získat, považovali myslitelé raného osvícenství za „průkaznost“, která je v zásadě podezřelá. Smyslová data nikdy nemohou poskytnout dostatečnou základnu nového vědění. Filozofické myšlení si dnes silněji uvědomilo, že smyslové pozorování je prostoupeno teore-

tickými kategoriemi, a ve svém hlavním směru se ostře odvrátilo od empiricismu. Od dob Nietzscheho si navíc lépe uvědomujeme cirkularitu rozumu stejně jako problematické vztahy mezi věděním a mocí.

Tento vývoj nám spíše poskytuje plnější porozumění reflexivitě, jež je obsažena v modernitě, než že nás vede „za modernitu“. Modernita je znepokojivá nejen z důvodu cirkularity rozumu, ale proto, že povaha této cirkularity je zcela záhadná. Jak můžeme ospravedlnit závazek vůči rozumu samotným rozumem? Byli to paradoxně logičtí pozitivisté, kteří na tento problém přímo narážili v důsledku svého důkladného odstraňování zbytků tradice a dogmatu z racionálního myšlení. Modernita se nakonec ukazuje být ve svém jádru záhadná a zdá se, že není cesty, jak tuto záhadnost „překonat“. Jsme ponecháni s otázkami tam, kde kdysi odpovědi existovaly. Dále vysvětlím, že to nejsou jen filozofové, kteří si to uvědomují. Obecně povědomí o tomto jevu prostupuje do úzkosti, které působí na každého.

Postmodernita není spojována pouze s koncem fundamentalismu, ale i s „koncem dějin“. Protože už jsem se o tom zmínil dříve, není třeba zde o tomto pojmu podrobně diskutovat. „Dějiny“ nemají žádnou vnitřní formu ani obecnou teleologii. Může být napsáno množství historií, avšak nemohou být zakotveny odkazem k nějakému archimedovskému bodu (jako myšlenka, že historie má směr vývoje). Historie nesmí být ztotožňována s „historicitou“, která je zřetelně svázána s institucemi modernity. Marxův historický materialismus oba pojmy chybně zaměňuje, čímž nejen přispívá historickému vývoji falešnou jednotu, ale nerozeznává ani specifické vlastnosti modernity. Tyto otázky byly předmětem známé diskuse mezi Lévi-Strausem a Sartrem.⁴² „Užití historie k dělení historie“ je základním jevem modernity, nikoliv obecným principem, který by šel aplikovat na jiné epochy. Je to vlastně určitý způsob reflexivity, jenž se rozvíjí v podmínkách modernity. Dokonce i historie jako datování, přehledné zo-

⁴¹ V publikovaných textech existuje mnoho úvah o tom, jak dalece by postmodernita měla být chápána jednoduše jako pokračování modernity. Jedna raná varianta takové úvahy je obsažena v Frank Kermode, „Modernisms“, v Kermode, *Continuities* (London: Routledge, 1968). Pozdější diskuse viz příspěvky v Hal Foster, ed., *Postmodern Culture* (London: Pluto, 1983).

⁴² Viz Claude Lévi-Strauss, *The Savage Mind* (Chicago: University of Chicago Press, 1966). Francouzsky *La pensée sauvage* (Paris: Plon, 1965). Český *Myšlení přírodních národů* (Praha: Československý spisovatel, 1971; Liberec: Dauphin, 1996).

brazování posloupnosti změn mezi daty, je specifickým způsobem kódování temporality.

Musíme být opatrní v tom, jak chápeme historicitu. Může být definována jako užití minulosti k vytváření současnosti, ale to nezávisí na respektu vůči minulosti. Historicita naopak znamená použití vědomostí o minulosti k rozchodu s ní — či alespoň k ponechání jen toho, co může v zásadě být ospravedlněno.⁴³ Historicitata nás orientuje zejména k budoucnosti. Budoucnost je považována v podstatě za otevřenou, avšak kontrafaktálně podmíněnou způsobu jednání rozvíjenými s ohledem na budoucí možnosti. Je to základní aspekt časoprostorového „rozpínání“, které podmínky modernity činí jak možným, tak nutným. „Futurologie“ — mapování možných/pravděpodobných/dostupných budoucností — se stává důležitější než mapování minulosti. Každý z typů vyvazujících mechanismů, zmíněných dříve, předpokládá takovou orientaci na budoucnost.

Rozchod s názory na historii diktovanými prozítečností, rozklad fundamentalismu, spolu se vznikem kontrafaktálního, na budoucnost orientovaného myšlení, a „vyprazdňování“ pokroku stálou změnou se tak liší od klíčových perspektiv osvícenství, že je oprávněný názor chápající současnost jako období dalekosáhleho přechodu. Je však chybou přičítat tyto projevy postmodernité; to brání přesnému porozumění jejich povaze a důsledkům. Rozpojení, která se prosadila, je lépe nahlížet jako výsledky procesu sebeprojasňování moderního myšlení, jako odstraňování zbytků tradice a prozítečných názorů. Nedostali jsme se za modernitu, nýbrž prožíváme fázi její radikalizace.

Postupný úpadek hegemonie Evropy a Západu, jehož druhou stranou je rostoucí globální celosvětová expanze moderních institucí, je zřetelně jedním z hlavních působících vlivů. Projektovaný „zánik Západu“ byl samozřejmě předmětem diskusí některých autorů od druhé poloviny 19. století. V tomto kontextu se toto sousloví obvykle týká cyklické koncepce historické změny, podle níž je moderní civilizace chápána jako jedna z regionálně lokalizovaných civilizací mezi jinými, které ji předcházely v jiných oblastech světa. Civilizace mají svá období mládí, dospělosti a stáří

⁴³ Srv. Hans Blumenberg, *Wirklichkeiten in denen wir leben* (Stuttgart: Reclam, 1981).

a jejich vzájemné nahrazování vždy znamená regionální přerozdělení globální moci. Ale modernita *není* jen jedna civilizace mezi jinými, jak jsem již uvedl výše ve své diskontinuitní interpretaci. Ústupující nadvláda Západu nad zbytkem světa není výsledkem klesajícího vlivu institucí, které tam vznikly, ale výsledkem jejich globálního rozšíření. Ekonomická a politická moc a vojenská síla, které vedly k nadřazenosti Západu, jsou založeny na souhrě čtyř institucionálních dimenzí modernity, o kterých budu za chvíli hovořit a jimiž se západní země již tak výrazně neodlišují od ostatních. Tento proces můžeme interpretovat jako proces *globalizace*, tedy pomoci pojmu, který musí mít klíčové postavení ve slovníku sociálních věd.

A co říci o ostatních změnách, které jsou často tak nebo onak spojovány s postmodernitou: vznik nových sociálních hnutí a utváření nových politických programů? Tyto aspekty jsou určitě důležité, jak se pokusím ukázat později. Musíme však obezřetně nacházet vlastní cestu mezi různými teoriemi nebo interpretacemi, které byly kolem těchto otázek rozvinuty. Budu postmodernitu analyzovat jako sérii vnitřně podmíněných přechodů vzdalujících se od — nebo jdoucích „za“ hranice — různých institucionálních shluků modernity, které budou dále charakterizovány. Ještě nežijeme v postmoderním sociálním světě, ale stále více můžeme spatřovat záblesky vznikajících způsobů života a form sociální organizace, které se odlišují od těch, které byly podporovány moderními institucemi.

V souvislosti s touto analýzou můžeme snadno vidět, proč je radikalizace modernity tak znepokojující a současně tak závažná. Nejnápadnější rysy postmodernity — *rozklad evolucionismu, ústup teleologie dějin, uznání důkladné a konstitutivní reflexivní společnosti s vytrácením privilegované pozice Západu* — nás vedou do nového světa znepokojivé zkušebnosti. Slovo „nás“ se zde týká přimárně těch, kteří žijí na Západě — nebo přesněji v industrializovaných oblastech světa —, ale je to něco, čehož důsledky jsou již pocítovány po celém světě.

Shrnutí

Nyní jsme v bodě, kdy můžeme shrnout předchozí diskusi. Rozlišili jsme tři dominantní, navzájem související zdroje dynamického vývoje modernity:

Odtělení času a prostoru. To je podmínka rozpojení času a prostoru v neomezeném rozsahu; vytváří způsob přesného časového a prostorového zónování.

Rozvinutí eyeazajících mechanismů. Tyto mechanismy „vytlačují“ sociální činnost z lokálních kontextů a reorganizují sociální vztahy napříč velkými časoprostorovými vzdálenostmi.

Reflexivní přirostávání vědění. Produkce systematického vědění o sociálním životě se stává integrální částí reprodukce systému, která vytlačuje sociální život z ustálené tradice.

Souhrnně řečeno, tyto tři rysy moderních institucí pomáhají vysvětlit, proč se život v moderním světě podobá spíše jízdě v rychle jedoucím tiráku (tuto představu podrobně rozvinu později) než jízdě v pečlivě udržovaném a dobře řízeném autobusu. Reflexivní osvojení vědění, které je vnitřně podněcující, ale také nutně nestálé a dočasné, zapojuje do tohoto procesu rozsáhlé časoprostorové úseky. Vytvářející mechanismy poskytují prostředky tohoto rozšiřování tím, že vytlačují sociální vztahy z jejich „situovanosti“ ve specifických místech.

Vytvářející mechanismy mohou být vyjádřeny následovně:

Symbolické znaky a expertní systémy zahrnují důvěru, která se liší od důvěřivosti založené na slabém indukčním vědění.

Důvěra působí v prostředí rizika, v němž může být dosahováno různých stupňů bezpečí (ochrany proti nebezpečí).

Vztah mezi důvěrou a vyvazováním zde zůstává abstraktní. Později prozkoumáme, jak se důvěra, riziko, bezpečí a nebezpečí utvářejí v podmínkách modernity. Musíme také vzít v úvahu okolnosti, za kterých důvěra zaniká, a jak by měly být pochope-ny situace, kdy důvěra neexistuje.

Vědění (které by zde mělo být chápáno jako „tvrzení o vědění“), jež je reflexivně uplatňováno v sociální činnosti, je infiltrováno čtyřmi soubory faktorů:

Odstupňovaná moc. Někteří jedinci nebo skupiny jsou k osvo-
jování specializovaného vědění lépe připraveni.

Úloha hodnot. Hodnoty a empirické vědění jsou spojeny v síti
vzájemného ovlivňování.

Vliv nezamýšlených důsledků. Vědění o sociálním životě překračuje záměry těch, kteří ho užívají k transformačním cílům.

Cirkulace sociálního vědění v kontextu dvojí hermeneutiky. Vědění, které je reflexivně uplatňováno v podmínkách reprodukce systému, mění podmínky, ke kterým se původně vztahuje.

Dále budeme sledovat význam těchto znaků reflexivity pro ta
prostředí důvěry a rizika, která lze nalézt v současném sociálním
světě.

II.

Institucionální dimenze modernity

IŽ DŘÍVE JSEM SE ZMÍNIL O TENDENCI většiny sociologických pohledů nebo teorií hledat v moderních společnostech jediný dominantní institucionální vztah: jsou moderní instituce kapitalistické, nebo jsou industriální (průmyslové)?⁴⁴ Tato dlouholetá diskuse není pro dnešek bez významu. Je však částečně založena na chybných předpokladech, neboť v obou pohledech dochází k určitému redukcionismu — buď je industrialismus chápán jako subtyp kapitalismu, nebo naopak. Na rozdíl od takových zjednodušení bychom měli kapitalismus a industrialismus vidět jako dva rozdílné „organizační shluky“ nebo rozměry obsažené v institucích modernity. Výmezuji je následujícím způsobem.

Kapitalismus je systém produkce zboží, který je založen na vztahu mezi soukromým vlastnictvím kapitálu a nemajetnou námezdní prací. Tento vztah je hlavní osou třídního systému. Kapitalistický podnik závisí na produkci pro konkurenční trhy a ceny dávají stejnou měrou signály investorům, výrobcům a spotřebitelům.

Hlavní charakteristikou *industrialismu* je používání neživých zdrojů materiální síly ve výrobě zboží, jež je spojeno s ústřední úlohou strojů ve výrobním procesu. „Stroj“ může být definován

⁴⁴ Pojmy průmysl, průmyslový, zprůmyslnění a industrie, industriální a industrializace používáme jako zastupitelné. Pojem industrialismus, který používá Giddens k označení klíčového institucionálního aspektu současných moderních společností, ponecháváme tam, kde jím vyjadřuje obecný vztah k přírodě a k prostředkům i poměrům jednání. (Pozn. překl.)

jako prostředek, který vykonává dané úkoly tím, že využívá zdroje této síly jako prostředky pro své fungování. Průmyslově založený rozvoj předpokládá pravidelnou sociální organizaci výroby spočívající v koordinaci lidské činnosti, strojů, vstupů surovin a výstupů zboží. Zprůmyslnění by nemělo být chápáno v příliš úzkém slova smyslu — jak nás k tomu svádí obraz jeho zrodu v „průmyslové revoluci“. Toto sousloví vyvolává představu uhlí, parní síly a velkých těžkých strojů řinčících ve špinavých dílnách a továrnách. Pojem průmyslového rozvoje se vztahuje nejen k takovým situacím, ale také k zařízením špičkové technologie, u nichž je jediným zdrojem síly elektrina a jedinými mechanickými prostředky elektronické mikroobvody. Takový průmyslový rozvoj navíc neovlivňuje pouze pracovní místa, ale i dopravu, komunikace a život v domácnosti.

Kapitalistické společnosti můžeme zkoumat jako jeden zvláštní subtyp moderních společností obecně. Kapitalistická společnost je systém, který má mnoho specifických institucionálních rysů. Za prvé, její ekonomické uspořádání zahrnuje výše popsané charakteristiky. Silně soutěživá a expanzivní povaha kapitalistického podniku znamená, že technická inovace se stává trvalým a převládajícím jevem. Za druhé, ekonomika je značně oddělená, či „izolovaná“, od ostatních oblastí společnosti, zvláště od politických institucí. Vzhledem k vysoké míře inovací v ekonomické sféře mají ekonomické vztahy nad ostatními institucemi značnou převahu. Za třetí, oddělení politiky od ekonomiky (které může mít mnoho různých forem) je založeno na význačnosti soukromého vlastnictví výrobních prostředků. (Soukromým vlastnictvím se zde nutně nemíní individuální podnikání, ale rozsáhlé soukromé vlastnictví investic.) V třídním systému je vlastnictví kapitálu přímo spjato s fenoménem „nemajetnosti“ — přeměnou námezdní práce ve zboží. Za čtvrté, autonomie státu je podminěna, ačkoli není nijak silně determinována, jeho oporou v akumulaci kapitálu, jejíž kontrola státem není zdaleka úplná.

Jak to, že kapitalistická společnost je vůbec společností? Pokud budeme kapitalistický sociální řád charakterizovat pouze v pojmech jeho hlavních institucionálních seskupení, zůstane tato otázka neodpovězena. Vzhledem ke svému expanzivnímu charakteru se totiž kapitalistický ekonomický život jen v málo ohle-

dech omezuje hranicemi specifických sociálních systémů. Od svých prvopočátků má kapitalismus mezinárodní rozsah. Kapitalistická společnost je „společností“ jen proto, že je národním státem. Charakteristiky národního státu musí být podstatnou měrou vysvětleny a analyzovány odděleně od diskuse o povaze jak kapitalismu, tak industrialismu. Administrativní systém kapitalistického státu, a moderních států vůbec, musí být vysvětlen s ohledem na koordinovanou kontrolu nad vymezenými teritoriálními oblastmi, jež tento stát získal. Jak již bylo zmíněno dříve, žádný předmoderní stát nebyl schopen dosáhnout takové úrovně administrativní koordinace, jaká se rozvinula v národním státě.

Takováto administrativní koncentrace však závisí na rozvoji schopnosti *dobředu* přesahujících charakteristiky tradičních civilizací. Aparáty dohledu vyvířejí třetí institucionální rozměr, jenž je — obdobně jako kapitalismus a industrialismus — spojen s rozvojem modernity. Dohled se týká kontroly činnosti příslušné populace v politické (veřejné) sféře, ačkoli jeho význam jakožto základu administrativní moci není omezen jen na ni. Kontrola může být přímá (jako v mnoha případech uváděných Foucaultem — pomoci vězení, školy a pracoviště),⁴⁵ ale obvykle je spíše nepřímá, založená na kontrole informací.

Existuje ještě čtvrtý institucionální rozměr, který je nutno vymezit: *kontrola prostředků násilí*. Vojenská síla byla vždy hlavním rysem předmoderních civilizací. Přesto v této civilizaci politické centrum nebylo schopno si na delší dobu zabezpečit stálou vojenskou podporu a příznačně nemělo monopolní kontrolu nad prostředky násilí na svém území. Vojenská síla vládnoucích představitelů závisela na spojenectví s místními princí a vojenskými veliteli, kteří byli vždy připraveni buď se od vládnoucí skupiny odtrhnout, nebo proti ní dokonce bojovat. Úspěšný monopol na prostředky násilí na přesně ohraničeném území je příznačný pro moderní stát. Obdobně je tomu také s existencí specifických vazeb k průmyslovému systému propustujících jak organizační armády, tak zbraňové systémy, které mají k dispozici. „Zprůmyslnění

⁴⁵ Michel Foucault, *Discipline and Punish* (London: Allen Lane, 1977). Francouzsky *Surveillance et punir* (Paris: Gallimard 1975).

války“ radikálně mění charakter válčení, zahajuje éru „totální války“ a později nukleární věk.

Clausewitz byl klasičtým vykladačem vztahů mezi válkou a národním státem v podmínkách 19. století. Jeho názory však již v době svého vzniku byly značně zastaralé. Pro Clausewitze byla válka vyjednáváním pomocí jiných prostředků: byla tím, k čemu se sahá tehdy, když ve vztazích mezi státy selhává běžné vyjednávání nebo jiné způsoby přesvědčování či donucování.⁴⁶ Totální válka omezuje možnost použití války jako politického nástroje, neboť utrpení způsobená na obou stranách dalece převyšují jakékoli zisky z vyjednávání, jichž může být pomocí války dosaženo. Možnost jaderné války to činí zřejmým.

Lze vymezit čtyři základní institucionální dimenze modernity a jejich vzájemné vztahy — viz Schéma 1.

Začneme-li na levé straně kruhu, pak kapitalismus znamená oddělení ekonomiky od politiky na pozadí rozvoje konkurenčních trhů práce a výrobků. Dohled je naopak podstatný pro všechny typy organizace spjaté se vzestupem modernity, zvláště pro národní stát, jenž byl historicky provázán s kapitalismem v jejich společném vývoji. Podobně existují těsné a podstatné vztahy mezi mechanismy dohledu rozvíjenými národním státem a změnou povahou vojenské síly v moderní době. Úspěšný monopol moderního státu na prostředky násilí se opírá o dlouhodobé do- držování trestního zákoníku a o kontrolu odchylek od něho. Armáda přestává být oporou nadvlády civilních představitelů moci uvnitř státu a ozbrojené síly jsou většinou „orientovány navenek“ — na jiné státy.

Postupujeme-li dále po kruhu, jsou zde přímé vztahy mezi vojenskou silou a průmyslovým rozvojem, jejichž hlavním vyjádřením je zprůmyslnění války. Podobně lze zjistit jasné vztahy mezi industrialismem a kapitalismem, které jsou všeobecně známé a dobře dokumentované — navzdory sporu o prioritu při jejich

⁴⁶ Karl von Clausewitz, *On War* (London: Kegan Paul, 1908). Německy *Vom Kriege* (Berlin: Verlag des Ministeriums für Nationale Verteidigung, 1957). Český *O válce. Dílo z pozůstalosti generála Carl von Clausewitze* (Praha: Naše vojsko, 1959; Brno: Bonus A, 1996).

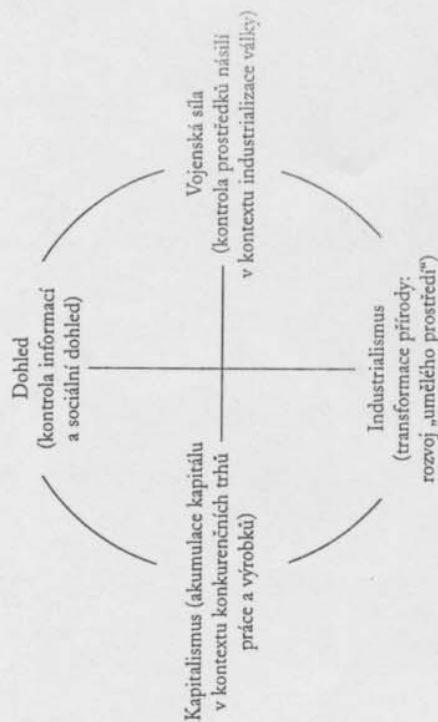

Schéma 1. Institucionální dimenze modernity

výkladu, o kterém jsme se již dříve zmínili. Industrialismus se stává hlavní osou vzájemného působení lidí a přírody v podmínkách modernity. Ve většině předmoderních kultur, stejně jako ve velkých civilizacích, chápali lidé sami sebe v trvalém spojení s přírodou. Jejich životy závisely na rozmarech a vrtoších přírody — na dostupnosti přírodních zdrojů nutných pro přežití, na bohaté úrodě a dostatečném množství dobytka, ale i na vlivěch přírodních katastrof. Moderní průmysl, vytvořený spojením vědy a techniky, přetváří přírodní svět způsobem, který byl pro dřívější generace nepředstavitelný. V industrializovaných oblastech světa, a stále více i všude jinde, žijí lidé v *umělém prostředí* — v prostředí jednáni, které je nadále fyzické, ale nikoli přirozené. Předmětem lidské koordinace a kontroly se stává nejen zastavěné prostředí městských aglomerací, ale i většina krajiny.

Přímký na schématu ukazují další spojení, která mohou být analyzována. Například dohled byl úzce spjat s rozvojem indu-

strialismu tím, že upevňoval administrativní moc v podnikcích, továrnách a dílnách. Spíše než abych se věnoval takovému úvahám, podívám se krátce — s ohledem na rozsáhlost problematiky velmi krátce — na to, jak byly v rozvoji moderních institucí rozmanité institucionální shluky vzájemně spjaty.

S Marxem můžeme souhlasit v tom, že kapitalistický podnik sehrál důležitou roli při vytlačení moderního sociálního života z institucí tradičního světa. Kapitalismus je vnitřně vysoce dynamický díky vztahům utvářejícím se mezi konkurenčním ekonomickým podnikem a obecným procesem komodifikace.⁴⁷ Z důvodů, které analyzoval Marx, je kapitalistická ekonomika jak vnitřně, tak navenek (v rozsahu národního státu i mimo něj) svou povahou nestálá a neklidná. V kapitalismu je veškerá ekonomická reprodukce „rozšířenou reprodukcí“, neboť ekonomický řád nemůže zůstat ve stavu větší či menší statické rovnováhy, jak tomu bylo ve většině tradičních systémů. Vznik kapitalismu, jak říká Marx, předcházela rozvoj industrialismu a poskytl vskutku značné podněty pro jeho vznik. Průmyslová výroba a s ní spojené stále revoluční proměny techniky umožňují efektivnější a levnější výrobní procesy. Zvláště důležitým spojovacím bodem mezi kapitalismem a industrialismem byla komodifikace pracovní síly; díky ní může být „abstraktní práce“ přímo zařazena do technologického uspořádání výroby.

Rozvoj abstraktní pracovní síly formoval rovněž vazbu mezi kapitalismem, industrialismem a měnicí se povahou kontroly prostředků násilí. Pro analýzu těchto vazeb jsou opět použitelné Marxovy práce, ačkoli on své rozbor explicitně nerozvinul tímto směrem.⁴⁸ V předmoderních státech nebyl třídní systém nikdy zcela ekonomický: vykořisťovatelské třídní vztahy byly v určité míře udržovány silou nebo hrozbou jejího užití. Vládnoucí třída byla schopna použít takovou sílu díky přímému přístupu k pro-

středkům násilí — byla jí většinou třída válečníků. Se vznikem kapitalismu se povaha třídní nadvlády podstatně změnila. Kapitalistická pracovní smlouva, jádro nově vytvořeného třídního systému, obsahuje spíše najímání abstraktní práce než služebnost „celé osoby“ (otroctví), nárokování části pracovního týdne (robo-ta) nebo produktů (desátky nebo naturální zdanění). Kapitalistická pracovní smlouva se neopírá o přímé držení prostředků násilí; námezdní práce je nominálně svobodná. Třídní vztahy tak byly přímo zabudovány do rámce kapitalistické produkce, nebyly tedy prosazovány a udržovány pomocí násilí. Tento proces se udál v historickém spojení s monopolizací prostředků násilí v rukou státu. Násilí, tak jak existovalo, bylo „vyňato“ z pracovní smlouvy a bylo koncentrováno do rukou státních orgánů.

Kapitalismus tedy byl jedním z velkých institucionálních prvků podporujících urychlení vývoje a šíření moderních institucí; tím druhým byl národní stát. Národní státy, tedy systém národního státu, nemůže být vysvětlen stejně jako růst kapitalistického podniku, jakkoli zájmy státu a kapitalistické prosperity někdy konvergovaly a konvergují. Systém národního státu vznikl z řady nahodilých událostí — ze soustavy izolovaných a rozptýlených postfeudálních království a knížectví, jejichž existence odlišovala Evropu od centralizovaných zemědělských impérií. Rozšíření moderních institucí ve světě bylo původně západním jevem a bylo ovlivněno všemi čtyřmi výše zmíněnými institucionálními dimenzemi. Národní státy dokázaly koncentrovat administrativní moc daleko efektivněji než tradiční státy a díky tomu mohly i docela malé státy mobilizovat sociální a ekonomické zdroje přesahující zdroje dostupné předmoderním systémům. Kapitalistická produkce umožnila, zvláště ve spojení s rozvojem průmyslu, masivní růst ekonomického bohatství a také vojenské síly. Kombinace všech těchto faktorů učinila rozmach Západu zdánlivě nepřekonatelným.

V pozadí těchto institucionálních shluků leží tři dříve vymezené zdroje dynamiky modernity: časoprostorové rozpojení, vyvažování a reflexivita. Ty samy o sobě nepředstavují typy institucí, ale spíše podmínky podnětující k historickým přechodům, o kterých jsme hovořili v předcházejících odstavcích. Bez nich by vytržení modernity z tradičních uspořádání nemohlo proběhnout

⁴⁷ Pojem komodifikace ponecháváme ve tvaru, který je blízký původní anglické verzi (commodification). Komodifikace je proces, který z věcí, činností, schopností činí předmět směny — tedy hromadné zboží (komoditu), jež podléhá mechanismům trhu. (Pozn. překl.)

⁴⁸ Giddens, *Contemporary Critique*, kap. 7.

tak radikálně, rychle a v celosvětovém měřítku. Jsou součástí institucionálních rozměrů modernity a současně jimi podmíněny.

Globalizace modernity

Modernita je bytostně globalizující, což je zřejmě jedna z nezákladnějších charakteristik moderních institucí, k nimž patří ještě jejich vyvázanost a reflexivita. Ale co přesně globalizace je a jak bychom ji mohli nejlépe pojmově vyjádřit? O těchto otázkách zde budu šířeji pojednávat proto, že ústřední význam dnešních globalizujících procesů není zatím v sociologické literatuře dopro- vázen rozsáhlou diskusí o jejich pojmovém vyjádření. Můžeme za- přiměřeně důvěra, kterou sociologové vkládají do ideje „společnosti“ (což zde znamená provázaný systém), by měla být nahrazena východiskem, které se soustřeďuje na analýzu časoprostorového uspořádání sociálního života — na problematiku časoprostorového rozpojení. Konceptuální rámec časoprostoro- vého rozpojení orientuje naši pozornost na komplexní vztahy mezi *lokálními (místními) zapojeními* (okolnosti spolupřítomnos- ti) a *interakcí na dálku* (spojení přítomného a nepřítomného). V moderní éře je míra časoprostorového rozpojení mnohem vyš- ší než v jakémkoli předcházejícím období a vztahy mezi místní- mi a vzdálenými společenskými formami a událostmi se v dů- sledku toho stávají „rozvolněnými“. Globalizací tedy v podstatě míním tento proces rozvolňování, a to v té míře, jak se podoby vazeb mezi různými sociálními kontexty či oblastmi vzájemně propojují po celém zemském povrchu.

Globalizace může být tudíž definována jako zintenzivnění ce- losvětových sociálních vztahů, které spojují vzdálené lokality ta- kovým způsobem, že místní události jsou formovány událostmi dějícími se mnoho mil daleko a naopak. Jde o dialektický proces, protože takové místní události se mohou vyvíjet zcela opačně než velmi vzdálené vztahy, které je formují. *Místní transformace* je součástí globalizace ve stejné míře jako rozšiřování sociálních sty- ků napříč časem a prostorem. Kdokoli dnes například v jakékoli

části světa zkoumá města, je si vědom toho, že to, co se stane v nějakém omezeném okruhu, je pravděpodobně ovlivněno fak- tory působícími ve velké vzdálenosti od tohoto místa, jako jsou například světové peněžní a komoditní trhy. Výsledkem není ne- zbytně, nebo dokonce obvykle, obecně platný soubor změn půso- bících jedním směrem, ale působení vzájemně protikladných ten- dencí. Vzrůstající prosperita městské části Singapurmu může být prostřednictvím složitě sítě globálních ekonomických svazků v příčinné souvislosti se zbláčením nějaké oblasti v Pittsburku, jejíž místní produkty nejsou konkurenceschopné na světových trzích.

Dalším z mnoha příkladů, jež mohou být uvedeny, je růst lo- kálního nacionalismu v Evropě i jinde. Rozvoj globalizovaných sociálních vztahů pravděpodobně zmiňuje některé aspekty ná- rodního citění, které souvisí s rozvojem národních států (nebo některých států). Může však také přímo podněcovat více lokali- zované zintenzivnění národnostních citů. V podmínkách zry- chluje se globalizace se národní stát stává „příliš malý pro velké životní problémy a příliš velký pro malé životní problémy“. Sou- časné s plíživým a konfliktním rozvolňováním sociálních vztahů dochází v tomto rámci, jak pozorujeme, k zesilování tlaků smě- rem k lokální autonomii a regionální kulturní identitě.

Dvě teoretické perspektivy

Vedle práce Marshalla McLuhana a několika málo dalších au- torů se diskuse o globalizaci objevuje ve dvou okruzích literatury, které jsou navzájem značně rozdílné. Jeden okruh představuje li- teratura o mezinárodních vztazích, druhý pak „teorie světového systému“, spojená zejména s postavou Immanuela Wallersteina, který má blízko k marxismu.

Odborníci na mezinárodní vztahy se obvykle soustřeďují na vývoj systému národních států, na analýzu jeho kořenů v Evropě

⁴⁹ Daniel Bell, „The World and the United States in 2013“, *Daedalus* 116 (1987).

a na jeho následné celosvětové rozšíření. Národní státy jsou považovány za aktéry působící na mezinárodní aréně ve vzájemných vztazích a ve vztazích k ostatním organizacím nadnárodního charakteru (mezivládní organizace a nevládní aktéři). Ačkoli jsou v této literatuře zastoupeny různé teoretické orientace, většina autorů se při analýze růstu globalizace téměř shoduje.⁵⁰ Předpokládá se, že suverénní státy vznikly nejprve jako oddělené entity mající víceméně úplnou administrativní kontrolu nad územím v rámci svých hranic. Jak evropský státní systém postupně zrál a později se stal globálním systémem národních států, vyvíjely se rostoucí měrou struktury vzájemné závislosti. Ty nejsou výjíděny jen ve svazcích, které státy utvářejí na mezinárodní aréně, ale i v rozvíjejících se mezivládních organizacích. Ačkoli jsou neustále narušovány válkami, znamenají tyto procesy všeobecný pohyb k „jednomu světu“. Tvrdí se, že národní státy se stávají mnohem méně suverénními, než byly v podmínkách plné kontroly nad svými záležitostmi — málokdo nicméně předpokládá v blízké budoucnosti vznik „světového státu“, ačkoliv na počátku století to mnozí předvídali jako reálnou perspektivu.

I když tento názor není zcela chybný, musím k němu vyslovit některé podstatné námitky. A to proto, že — s ohledem na to, jak chci tento pojem užívat já — pokrývá pouze jeden celkový rozměr globalizace — mezinárodní koordinaci mezi státy. Pokud budeme na státy nahlížet jako na aktéry, má toto pojetí své oprávnění a v určitém kontextu dává smysl. Většina teoretiků mezinárodních vztahů však nevytvěruje, *proč* je toto pojetí smysluplné; má totiž smysl pouze v případě národních států, ne v případě předmoderních států. Příčinou je to, co jsme probírali již dříve — u národních států existuje daleko větší koncentrace administrativní moci než u jejich předchůdců, u nichž by bylo nesmyslné mluvit o „vládách“, které jednají s ostatními „vládami“ jménem svých národů. Chápání států jako aktérů spojených navzájem a s dalšími organizacemi mezinárodní arény navíc ztěžuje možnost zabývat se sociálními vztahy, které nejsou vztahy mezi státy nebo vztahy mimo ně, ale prostě jdou jimi napříč.

⁵⁰ Viz například James N. Rosenzweig, *The Study of Global Interdependence* (London: Pinter, 1980).

Další nedostatek tohoto přístupu se týká zobrazení narůstající unifikace systému národního státu. Suverénní moc moderních států se neutvářela před jejich zapojením do systému národního státu, a to ani v případě evropského státního systému, ale vyvíjela se ve spojení s ním. Suverénita moderního státu byla vskutku od počátku *závislá na vztazích mezi státy*, kde každý stát (v principu, ale ne vždy v praxi) uznával autonomii ostatních států v rámci jejich hranic. Žádný stát, jakkoli silný, ve skutečnosti neměl takovou suverénní kontrolu, jakou zaručuje princip legality. Historie minulých dvou století není tedy postupující ztrátou suverenity ze strany národního státu. Zde musíme opět vzít v úvahu dialektický charakter globalizace a také vliv procesů nerovnoměrného vývoje. Ztráta autonomie ze strany některých států nebo skupin států je často doprovázena *růstem* autonomie jiných států, jako výsledek aliancí, válek nebo politických a ekonomických změn různého druhu. Například za posledních třicet let se v důsledku urychlení globální dělby práce suverénní kontrola některých „klasických“ západních národů snížila, na rozdíl od zemí Dálého východu, kde — aspoň v určitých ohledech — vzrostla.

Protože zaměření teorie světového systému se značně odlišuje od koncepcí mezinárodních vztahů, nepřekvapí nás zjištění, že oba proudy jsou od sebe značně vzdáleny. Wallersteinova koncepcie světového systému je velmi podnětná, a to jak v teorii, tak v empirické analýze.⁵¹ Neméně důležitá je také skutečnost, že se Wallerstein vyhnul obvyklému zaujetí sociologů „společnosti“ ve prospěch širší koncepce globalizovaných vztahů. Rovněž jasně rozlišuje mezi moderní érou a předcházejícími obdobími. To, co nazývá „světovou ekonomikou“ — geograficky rozsáhlé síte ekonomických spojení — existovalo již v předmoderních obdobích, avšak liší se to výrazně od světového systému, který se vyvíjel během tří posledních století. Dřívější světové ekonomiky byly zpravidla soustředěny ve velkých imperiálních státech a nikdy nepokrývaly více než určité oblasti, ve kterých byla soustředěna moc těchto států. Vznik kapitalismu, jak ho analyzuje Wallerstein, je předzvěstí zcela nového typu řádu, poprvé skutečně globálního ve svém rozsahu a založeného více na ekonomické než politické mo-

⁵¹ Immanuel Wallerstein, *The Modern World System* (New York: Academic, 1974).

ci — „světové kapitalistické ekonomiky“. Světová kapitalistická ekonomika, která má své počátky v 16. a 17. století, je integrována pomocí obchodních a výrobních spojení, ne nějakým politickým centrem. Samozřejmě, že zde existuje mnohost politických center, národních států. Moderní světový systém je rozdělen do tří částí — jádra, poloperiferie a periferie, jejichž zeměpisná lokalizace se ovšem v čase mění.

Podle Wallersteina se celosvětový rozměr kapitalismu prosadil hned na počátku moderní éry: „Kapitalismus byl od svého počátku záležitostí světové ekonomiky a ne národních států... Kapital nikdy nedovolil, aby jeho aspirace byly omezeny národními hranicemi“. Je tak podstatným globalizujícím jevem především z toho důvodu, že je spíše ekonomickým než politickým řádem; byl schopen proniknout do vzdálených oblastí světa, které státy, z nichž vzešel, dříve nemohly získat zcela pod svou politickou kontrolu. Koloniální správa ve vzdálených zemích mohla v určitých situacích napomoci upevnit ekonomickou expanzi, ale nebyla nikdy hlavní základnou pro globální rozšíření kapitalistického podnikání. Na konci 20. století kolonialismus ve své původní formě téměř zcela vymizel, ale světová kapitalistická ekonomika dále rozvíjí obrovské nerovnosti mezi jádrem, poloperiferií a periferií.

Wallerstein úspěšně odstranil některá omezení ortodoxního sociologického myšlení, zejména výraznou tendenci soustředit se na „endogenní modely“ sociální změny. Jeho práce má však také své nedostatky. Vidí nadále pouze jednu institucionální dimenzi (kapitalismus), která je příčinou moderních transformací. Teorie světového systému se tedy silně soustřeďuje na ekonomické vlivy a nedokáže uspokojivě vysvětlit jevy, které jsou klíčové pro teorii mezinárodních vztahů: růst významu národního státu a jeho systému. Rozdíly mezi jádrem, poloperiferií a periferií (jež jsou samy o sobě problematické) jsou navíc vysvětlovány pomocí ekonomických kritérií a neumožňují objasňovat koncentraci politické moci a vojenské síly, která se přesně neshoduje s ekonomickými rozdíly.

⁴³ Immanuel Wallerstein, „The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis“ ve Wallerstein, *The Capitalist World Economy* (Cambridge, Eng.: Cambridge University Press, 1979), s. 19.

Dimenze globalizace

V protikladu k výše uvedeným pojetím budu uvažovat o světové kapitalistické ekonomice jako o jedné ze čtyř dimenzí globalizace — v souladu s výše uvedenou čtyřbodovou klasifikací institucí modernity (viz Schéma 2).⁵³ Systém národního státu představuje druhou dimenzi; jak však naznačila předchozí diskuse, jednotlivé dimenze jsou sice různě propojeny, ale žádná nemůže být vyčerpávajícím způsobem vysvětlena jen pomocí jiné.

Uvažujeme-li o dnešní situaci, v jakém smyslu můžeme říci, že světové ekonomické uspořádání je ovládáno kapitalistickými ekonomickými mechanismy? Při odpovědi na tuto otázku je třeba vzít v úvahu řadu faktorů. Hlavními centry moci jsou ve světové ekonomice kapitalistické státy — státy, ve kterých je kapitalistický výrobní podnik (spolu s třídními vztahy, které zahrnuje) hlavní formou produkce. Domáci a mezinárodní ekonomické politič-

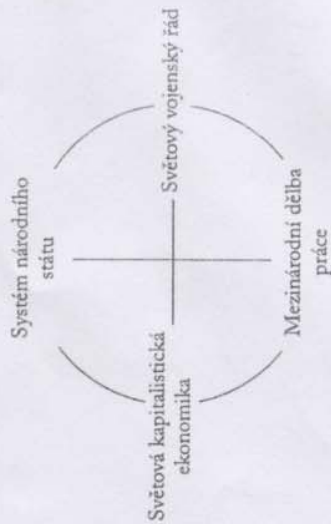

Schéma 2. Dimenze globalizace

⁵³ Tomuto schématu (a diskusi, která je doprovází) předchází výklad, jenž je uveden na s. 277 mé knihy *Nation-State and Violence*.

ky těchto států obsahují mnoho forem regulace ekonomické aktivity, ale, jak již bylo poznamenáno, jejich institucionální uspořádání prosazuje „oddělení“ ekonomické sféry od politické. To poskytuje široké pole působnosti pro globální aktivity korporací, které sice mají svou základnu v určitém státě, avšak mnoho dalších regionálních aktivit mohou rozvíjet kdekoli jinde ve světě.

Obchodní firmy, obzvláště nadnárodní společnosti, mohou získat značnou ekonomickou moc a jsou s to ovlivňovat politiku jak doma, tak kdekoli jinde. Největší nadnárodní společnosti dnes mají rozpočet přesahující rozpočty několika států. Existují však některé klíčové situace, v nichž jejich moc nemůže soupeřit s mocí státu — obzvláště důležité jsou zde faktory týkající se území a kontroly prostředků násilí. Na zemském povrchu není žádná oblast, snad s výjimkou polárních území, která by nebyla prohlášena za oblast legitimně kontrolovanou určitým státem. Všechny moderní státy dosáhly více či méně účinného monopolu na kontrolu násilí na svém vlastním území. Průmyslové korporace nejsou vojenskými korporacemi, ať je jejich ekonomická síla sebevětší (a jako některých z nich byla v koloniální éře); nemohou fungovat jako politické/legální entity, které vládnou na daném území.

Jestliže národní státy jsou hlavními „aktéry“ globálního politického řádu, potom korporace jsou dominantními činiteli světové ekonomiky. Ve svých vzájemných obchodních vztazích a ve vztazích se státy a spotřebiteli jsou společnosti (výrobní korporace, finanční firmy a banky) závislé na produkci pro zisk. Proto rozšiřování jejich vlivu znamená také globální rozšíření trhů zboží, včetně peněžních trhů. Kapitalistická světová ekonomika však ani ve svých počátcích nebyla pouze tthem pro obchodování se zbožím a službami. Zahrnovala, a zahrnuje i dnes, komodifikaci pracovní síly v třídních vztazích, které oddělují dělníky od kontroly výrobních prostředků. Tento proces má samozřejmě řadu důsledků pro globální nerovnosti.

Všechny národní státy v „rozvinutých“ oblastech světa, jak kapitalistické, tak státně socialistické, jsou odkázány především na průmyslovou produkci utvářející bohatství, na němž jsou závislé jejich daňové příjmy. Socialistické země tvoří v kapitalistické světové ekonomice jako celku určitou enklávu, přičemž jejich prů-

mysl je mnohem více podřízen politickým imperativům. Tyto státy jsou jen stěží postkapitalistické, vliv kapitalistických trhů na distribuci zboží a pracovní síly je zde totiž podstatně oslaben. Sledování hledisek růstu jak v zapadoevropských, tak ve východoevropských společnostech nevyhnutelně tlačí ekonomické zájmy do popředí politiky, kterou státy sledují na mezinárodním poli. Všem je ale jasné, snad kromě těch, kteří jsou pod vlivem historického materialismu, že materiální zájmy národních států nejsou ovládnuty pouze ekonomickými hledisky, ať skutečnými, či vnímanými. Vliv jakéhokoliv státu v globálním politickém řádu je silně podmíněn úrovní jeho bohatství (a vazbou mezi bohatstvím a vojenskou silou). Státy nicméně odvozuji svou moc z vlastních svrchovaných schopností, jak zdůrazňuje Hans J. Morgenthau.⁵⁴ Nefungují jako ekonomické stroje, ale jako „aktéři“ žáriliv na své teritoriální práva, podporující své národní kultury a uzavírající strategické geopolitické svazky s ostatními státy nebo sdruženými státy.

Systém národního státu se dlouho podílel na této reflexivitě, jež je příznačná pro modernitu jako celek. Sama existence svrchovanosti by měla být chápána jako něco, co je reflexivně monitorováno, a to z důvodů, které byly již zmíněny. Svrchovanost je spojena s nahrazením „hraničních oblastí“ „státními hranicemi“ v raném stadiu vývoje národního státu: autonomie daného území vyhlášená státem je založena na uznání hranic ostatními státy. Jak už bylo řečeno, je to jeden z hlavních faktorů odlišujících systém národního státu od systémů států v předmoderní éře. Zde existovalo jen několik takových reflexivně uspořádaných vztahů a pojem „mezinárodní vztahy“ zde neměl žádný význam.

Jedním aspektem dialektické povahy globalizace je „tlak a tah“ mezi tendencemi k centralizaci, které tkví v reflexivitě systému států na jedné straně, a k suverenitě jednotlivých států na straně druhé. V určitém ohledu tak koordinované jednání mezi zeměmi zmenšuje individuální suverenitu jednotlivých zemí, avšak spojení jejich moci naopak jejich vliv v rámci státního systému zvyšuje. Totéž platí o někdejších kongresech, které, v návaznosti na

⁵⁴ H. J. Morgenthau *Politics Among Nations* (New York: Knopf, 1960).

války, vymezovaly státní hranice, jakož i o globálních orgánech, jako jsou Spojené národy. Globálního vlivu OSN (který je stále omezen skutečností, že tato organizace nemá územní pravomoci ani významný přístup k prostředkům násilí) se nedosahuje pouze cestou zmenšování suverenity národních států — je to složitější. Názorným příkladem jsou „nové národy“ — autonomní národní státy vytvořené na bývalých koloniálních územích. Ozbrojený boj proti kolonizujícím zemím byl obecně vzato hlavním faktorem, který přiměl kolonizátory k odchodu. Při přetvoření bývalých koloniálních oblastí ve státy s mezinárodně uznanými hranicemi se hrála ale klíčovou úlohu diskuse v OSN. I když jsou nové národy ekonomicky a vojensky slabé, znamená jejich vznik *jako* národních států (nebo v mnoha případech „státních národů“) — dosažení suverenity — čistý zisk ve srovnání s předcházející situací.

Třetí dimenzí globalizace je světový vojenský řád. Při specifikaci jeho povahy musíme analyzovat spojení mezi industrializací války, tokem zbraní a způsobů vojenské organizace z jedné části světa do druhé a aliancemi, které vytvářejí státy mezi sebou. Vojenské aliance nutně nenarušují monopol státu na prostředky násilí na jeho území, ačkoliv za některých okolností tak přirozeně mohou činit.

Když sledujeme přesahy mezi vojenskou silou a suverenitou států, nacházíme tenýž tah a tlak protichůdných tendencí, o kterém jsme již hovořili výše. V současné době dva vojensky nejrovinutější státy, USA a SSSR, vytvořily bipolární systém vojenských aliancí vskutku globálního rozsahu. Státy zapojené do těchto aliancí přijímají omezení svých možností vytvářet navenek nezávislé vojenské strategie. Mohou dokonce ztratit monopol vojenské kontroly na svém vlastním území, pokud americké nebo sovětské síly tam umístěné dostanou příkazy od své vlastní vlády. V důsledku masivní destruktivní síly moderních zbraní disponují téměř všechny státy vlastní vojenskou silou, která daleko přesahuje vojenské síly předmoderních civilizací. Mnohé ekonomicky slabě rozvinuté země třetího světa jsou vojensky silné. V jistém smyslu vlastně s ohledem na vojenskou výzbroj žádán „třetí svět“ neexistuje, existuje pouze „první svět“, protože většina zemí udržuje technicky vyspělé zbraňové systémy a permanentně své ar-

mády modernizuje. Dokonce ani vlastnictví nukleárních zbraní není omezeno jen na ekonomicky vyspělé státy.

Globalizace vojenské síly se obvykle neomezuje jen na zbraňové systémy a aliance mezi ozbrojenými silami různých států — týká se také samotné války. Dvě světové války potvrdily způsob, jak se lokální konflikty stávají příčinami globálních konfliktů. Do obou válek byli jejich účastníci vtaženi ze všech oblastí (i když až 2. světová válka byla vskutku celosvětovým jevem). V éře jaderných zbraní dosáhla industrializace války bodu, v němž se, jak bylo uvedeno výše, zastaralost Clausewitzovy doktriny stala zřejmá každému.⁵⁵ Jedinou pohnutkou k držení jaderných zbraní — vedle jejich možné symbolické hodnoty ve světové politice — je odstrašit ostatní od jejich použití.

Tato situace může sice vést k odstranění války mezi jadernými mocnostmi (nebo v to alespoň můžeme doufat), stěží ale může zabránit jejich vojenským dobrodružstvím mimo jejich vlastní území. Dvě světové velmoci se zvláště zabývají tím, co by se mohlo nazývat „koordinované války“ v okrajových oblastech vojenských seskupení. Tim minim vojenské střety, ať už s vládami jiných států, nebo s partyzánským hnutím, nebo s oběma, při nichž nejsou vojska velmoci nutně nasazena, ale kde má tato mocnost primární organizující vliv.

Čtvrtá dimenze globalizace se týká průmyslového rozvoje. Jeho nejzřejmějším aspektem je rozšíření celosvětové dělby práce, která zahrnuje diferenciaci mezi více a méně průmyslovými oblastmi světa. Moderní průmysl je bytostně založen na dělbě práce, nejenom na úrovni pracovních úkolů, ale na úrovni regionální specializace podle typu průmyslu, kvalifikace pracovních sil a těžby surovin. K podstatnému rozvoji globální závislosti v dělbě práce nepochybně došlo po 2. světové válce. To napomohlo pohybu celosvětového rozdělení výroby, včetně deindustrializace některých oblastí ve vyspělých zemích a vzniku „nově industrializovaných zemí“ ve třetím světě. To také nepochybně vedlo ke snížení vnitřní hegemonie mnoha států, zvláště těch, které se vyznačova-

⁵⁵ Clausewitz byl jistě prozíravý myslitel a existují výklady jeho myšlenek, které trvají na tom, že tyto myšlenky mají význam i pro současnost.

ly vysokým stupněm industrializace. Kapitalistické země mají větší obúze při řízení svých ekonomik, než tomu bylo dříve, a to s ohledem na zrychlující se vzájemnou ekonomickou závislost. To je dnes téměř jisté jedním z hlavních důvodů klesajícího vlivu křesťanské ekonomické politiky, jak byla aplikována na úrovni národní ekonomiky.

Jedním z hlavních rysů globálních důsledků rozvoje průmyslu je celosvětové rozšíření strojové techniky. Vliv zprůměrnění není omezen pouze na oblast výroby, ale ovlivňuje mnoho stránek každodenního života, stejně jako samotnou povahu lidské interakce s materiálním prostředím.

Dokonce i ve státech, které zůstávají zemědělskými oblastmi, je moderní technika často aplikována způsobem, který podstatně mění dříve existující vztahy mezi sociální organizací lidí a prostředím. To platí například pro používání umělých hnojiv nebo jiných umělých zemědělských metod, pro zavádění moderních zemědělských strojů a podobně. Rozšířením industrialismu se vytvořil „jeden svět“ v negativnějším a hrozivějším smyslu, než jsem právě uvedl — svět, ve kterém dochází k aktuálním nebo potenciálním škodlivým změnám životního prostředí postihujícím každého na této Zemi. Industrialismus však zároveň podstatně podmiňuje náš bytostný smysl života v „jednom světě“. Jedním z nejdůležitějších účinků industrialismu byla transformace komunikačních technologií.

Tato poznámka nás přivádí k dalšímu a zcela zásadnímu aspektu globalizace, který přesahuje uvedené institucionální dimenze a o kterém lze hovořit jako o kulturní globalizaci. Mechanizované komunikační technologie, počínaje prvním zavěšením mechanického tisku v Evropě, dramaticky ovlivnily všechny aspekty globalizace. Utvářejí podstatný prvek reflexivní modernity a diskontinuit, které odtrhly moderní od tradičního.

Globalizující vliv médií byl zaznamenán řadou autorů během období raného rozmachu novin s vysokým nákladem. V roce 1892 například jeden komentátor napsal, že díky moderním novinám rozumí obyvatel malé vesnice současným událostem lépe než ministerský předseda před sto lety. Vesničan, který čte no-

viny, „se současně zajímá o revoluci v Chile, válku ve východní Africe, masakr v severní Číně, hladomor v Rusku“.⁵⁶

Jádro věci nespočívá v tom, že lidé náhodně vědí o mnohých událostech z celého světa, o kterých předtím nebyli informováni. Jde o to, že globální rozšíření institucí modernity by nebylo možné, kdyby neexistovalo sdílení představené „zprávami“. Na úrovni všeobecného kulturního povědomí je to asi méně zřejmé než ve specifických kontextech. Například dnešní globální peněžní trhy znamenají, že jednotlivci, kteří jsou prostorově značně odděleni jeden od druhého, mají přímý a souběžný přístup ke sdíleným informacím.

⁵⁶ Max Nordau, *Degeneration* (New York: Fertig, 1968), s. 39; původně německy *Entartung*, 1892. *